

नाट्य
Kumar chand 3 Pradip

विलासतरंगिनी नाटक.

धोंडो भिकाजी मराठे

याणी

तयार केलें १२

ते

पुणे येथें

“ज्ञानप्रकाश” छापखान्यांत छापिलें.

आवृत्ति पहिली.

ता० १५ नोवेंबर सन १८७१ इसवी.

(सन १८६७ चा आवट २५ प्रमाणें मालकीचा हक्क राखला आहे.)

वा. ३

प्रस्तावना.

सं. ७१ २३०
१९-२०२२

आलीकडे इंग्रज सरकारच्या अंमलांत पूर्वापेक्षां विद्येची वृद्धि होऊन वर्तमानपत्रद्वारे देशोदेशांचे वर्तमान समजण्यांत येऊन लोकांचे बहुत फायदे झाले. तसेच दक्षिणा प्रैज कमिटी म्हणून एक मंडळी सरकारने पुणे शहरांत स्थापन करून त्यावर महान् विद्वान् लोकांची योजना केली आहे. ती मंडळी जे कोणी नवीन ग्रंथ गद्यात्मक अथवा पद्यात्मक करून सरकारास नजर करतील त्यांजला बक्षीस देऊन ग्रंथकर्त्यास उत्तेजन देते. तेणेकरून सुरस व हितोपदेश होण्यासारखे ग्रंथ झाल्याने वाचकांच्या चित्ताचे समाधान व्हावयाजोगे ग्रंथ मुक्तमाला, मंजुघोषा, रत्नप्रभा आदिकरून कल्पित (यांस इंग्रजींत न्हावल म्हणतात) स्वतः किंवा सरकारास हक्क देऊन छापिले आहेत. तेव्हां माझाही फार दिवसापासून हेतु होता की, त्याप्रमाणेच कांहीं चमत्कारिक भाग रचून देश बांधवांचे मनरंजन करावे. असा प्रसंग येऊन माझा हा मनोरथ जगदीश्वर कधी पूर्ण करील अशी चिंता होती ती ईश्वर कृपेने सिद्धीस जाईल. अशी उमेद धरून विलासतरंगिणी या नांमैकरून नवीन ग्रंथ रचिला आहे. त्यांत शृंगार रस तर पूर्णच ओतला आहे; त्याजकडे

प्रियकर वाचकांनीं सूक्ष्म दृष्टी देऊन लक्ष्य द्यावे म्हणजे शृंगार व वैराग्य या दोहोंवर अर्थ जसा तिकडे न्यावा तसा तिकडे जाणारा आहे. आणि शोक व करुणारस असेच साधिले आहेत. आणि त्यास विशेष गोडी येण्याकरितां प्राचीन ग्रंथांतील कोठे कोठे श्लोकांचा भावार्थही घेतला आहे. तरी सर्व विद्वज्जनांनीं माझ्या या केलेल्या ग्रंथास उदार आश्रय द्यावा अशी आशा बाळगीत आहे. ग्रंथ तयार करण्यास हा प्रथमच आरंभ आहे. तेव्हां सर्वास विनयपूर्वक हीच प्रार्थना आहे कीं, यांतील गुणाचा अंगिकार करून जितके दोष आढळतील तितके कृपा करून मजला सुचविले असतां दुसऱ्या आवृत्तीत त्यांची सुधारणूक करण्यांत येईल अशी आशा ठेवतो.

धों० भि० म०.

त्रिपुरहनन त्रितापशमन तारी मज दिनारे ॥

संगमीतु राहुनि मम भंगि वासनारे ॥ धृ० ॥

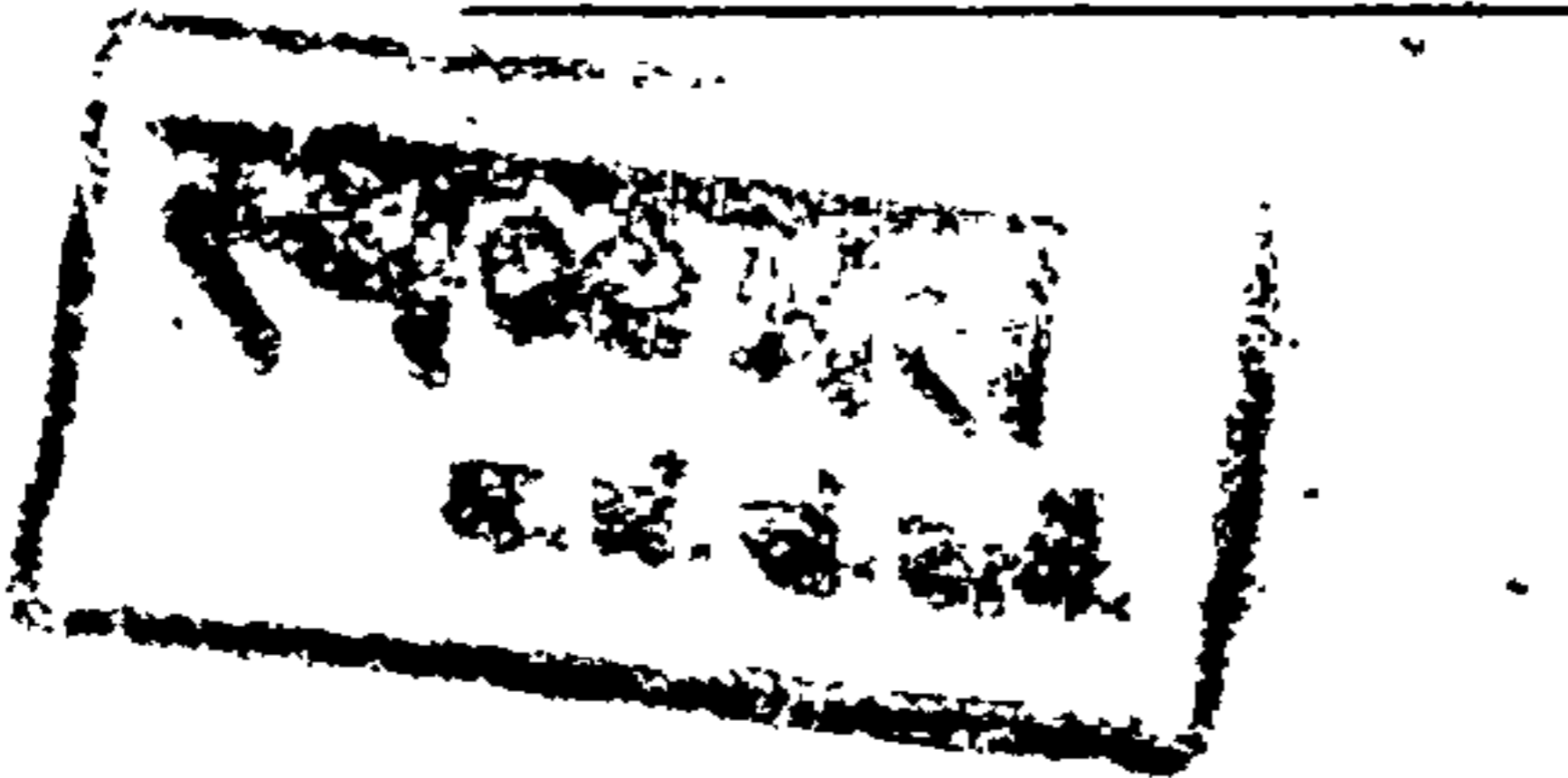
हरहिरा दीनोद्धारा ॥ मृडानीवरा शशीधरा तारि पामरारे ॥ १ ॥

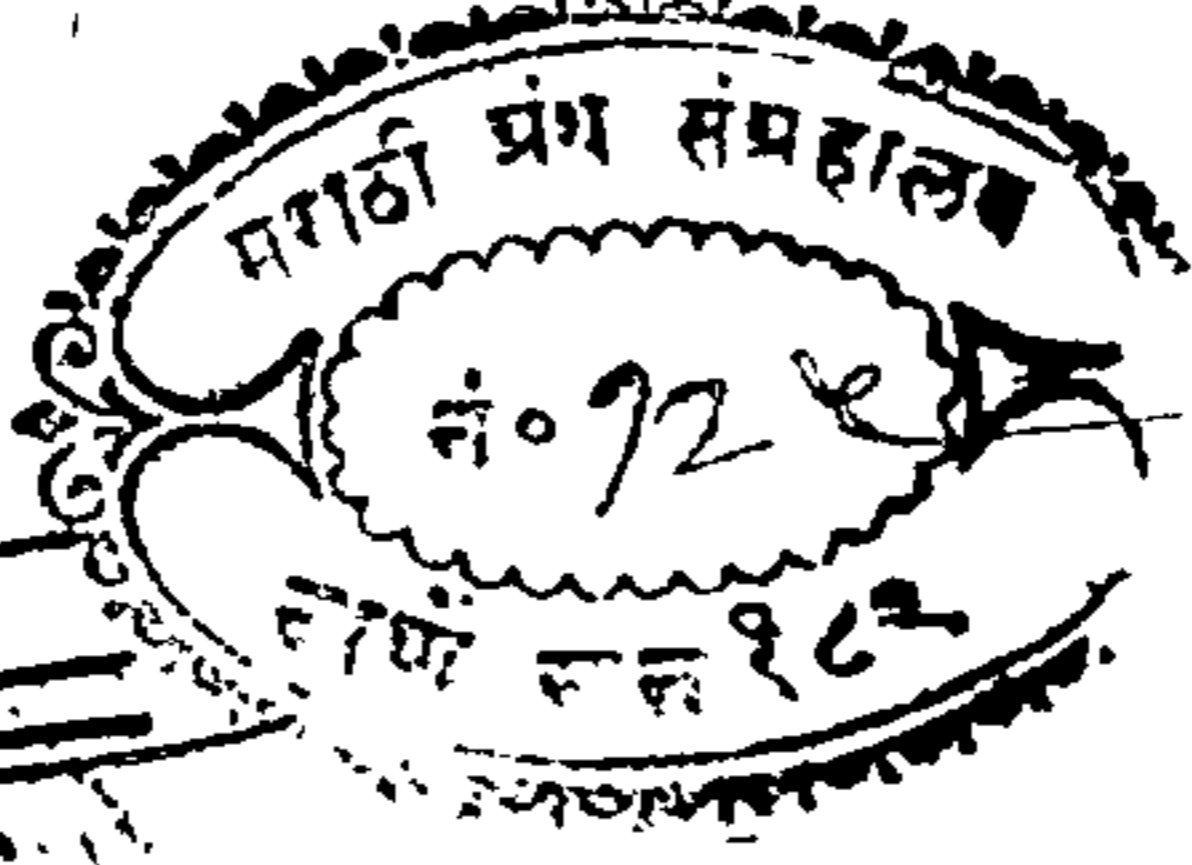
सुरनरतवचरणी लीन होति निशी दिनीरे ॥ व्यालभूषण

धारणा जगतारणा शमहारणा दीन तव पदीरे ॥ २ ॥

निराधार होउनि गाती तव नामें सफल होती ॥ बाल

कृष्ण विजय मूर्ति गाई गुण सदारे ॥ ३ ॥

विदूषक सूत्रधार संवाद.

(रंगमंडपामध्ये हजारों लोकांचा थवा जमला आहे, सूत्रधार टाळ मृदंगासह गायन करतो. इतक्यांत विदूषक प्राप्त होतो.)

सू०—(विस्मय करून) अरे तूं कोण विचित्र पुतला. या रंगभूमीवर तुला येण्याचें कारण कोणतें ?

वि०—अरे सर्वांचा नियंता तो हाच प्राणी, सर्वांस कैलासपद दाखविण्याला अधिपती मीच. सर्व विषारी पदार्थ उत्पन्न होण्याचें माझे उदर हें अधिपत्यस्थान, माझे स्पर्श करून प्राणी बोलत नाहीं कीं चालत नाहीं. यावरून मी कोण आहे तो तूं ओळख, आणि लांब उभा रहा.

सू०—अरे, असा तूं कोण आहेस कीं, हरएक प्रसंगी आपली प्रशंसा करून घेतोस. माझ्या मते असे वाटते कीं, एका परमेश्वराचाचून तूं सांगतोस असे महत्त्व कोणाचेच ठिकाणीं नाहीं म्हणून तूं पाखाड्या आहेस, तर पाखाड सोडून तुझे नांव ऐकूं दे एकदां.

वि०—बाबारे, आमच्या नामाविधानांमध्ये तूं कशाला पडतोस, आमचें जर नांव विचारशील तर पर्जन्य

पडला म्हणजे त्यास मोड फुटतात. त्याजकडे पाहिले तर ते लाजते, धरुं गेल्यास सांपडत नाही. कां कळले कां माझे नांव. कसे गोड आहे ते ?

सू०—अरे, नांव कोणी धरीत असतो काय? आपण यःकश्चित् मृत्युलोकीं राहणारे, आपल्या एक नांवाची जगांत प्रसिद्धी होणे कठीण, आणि असे असतां तूं आपल्या नांवाचा मोठा गौरव करितोस तर मोठे ईश्वरासारखे असे नांव आहे तरी काय तुझे ?

वि०—ईश्वर ईश्वर, कोठेरे ईश्वर आहे तो ? मीच ईश्वर. मला असे वाटते तूं झोपेत बरळतो आहेस; कारण पाहा कीं; मी तुझ्या संगतीनें बावरा झालों, आणि ऊन हे बाजारांत दहा गज विकत असतां मी पंधरा गजाप्रमाणे आणले. किती तरी फसलों पाहिलेस ना ? बरे असो, तूं तरी शुद्धीवर ये. माझ्या डोक्यावर हिरवा गार लिंबाचा पाला आहे याचा रस काढून पी म्हणजे शुद्धीवर येशील. प्यालास. उघड डोळे. पहा. मी ईश्वर. कर नमस्कार. गेली तुझी भ्रांत.

सू०—हो गेली माझी भ्रांत, तुझ्या सारख्या सत्पुरुषाची गांठ पडल्यावर भ्रांत राहणार कोठून ?

वि०—सावध झालास, तर सांग मला येथे भारूड काय उभे केले आहेस ते. आणि तुझे नांव एकदां ऐकू दे.

सू० — चवन्प्रायशीं लक्ष योनीं किरून प्राण्यास एक वार नर देह प्राप्त होतो, यामध्ये जे प्राणी उत्तम कर्म करितात त्यांस हा मनुष्य देह सुलभ आहे. जे दुष्कर्मास प्रवृत्त होतात त्यांस दुर्लभ आहे, तर अशा दुर्लभ मनुष्य देहांत जो जीव सांपडणार त्या जिवास सुख व्हावे अशा आशेने मुमुक्षु जनास मुक्त करण्याकरितां सुलभ उपायांची योजना केली आहे. ती अशी की, हा संसार तरून जाण्यास हरिनाम नौका उत्पन्न करून आणि तीवर आम्ही जे गुरु कर्णधार त्यांची योजना करून घेऊन प्राण्यास मुक्ती मिळावी असा विचार केला आहे. तर अशी तयारी असतां जो प्राणी इजमध्ये बसून तरणोपाय न स्वीकारील त्यास आत्म धातकी असे म्हणावे. यावरून संसारबद्ध जनास मुक्त करणार मी सूत्रधार असून उद्योगही तोच करित आहे.

वि० — तर माझी देखील कां सूत्रें तुझ्या हातांत आहेत, वरें तर यमाचा व आमचा संबंध तुटून सर्व तुझ्याच हातांत आलें. आतां सांगशील तसें ऐकतो. पणं येथें काय करणार व तें सिद्धीस कसें जातें हीच अडचण आहे.

सू० — आतां स्पष्टच सांगू का. ऐक तर. आज मी मनोरंजक, अति सुरस नवरसांनीं युक्त असून नेत्रेंद्रिये व

कर्णद्विये नृप करणारे आणि जसे लोहचुंबक लोहाचे अकर्षण करितो तद्वत् जनांचीं मने अकर्षून घेणारे असे अद्भुत नाटक करणार.

वि०—एकून शर्य केलीस बाबा. भ्रमाचा भोवळा एकदां फोडून टाकलास. याहून दुसरी आणखी कोणती शर्य करावयाची आहे ?

सू०—तुला नांवही सांगेन, सांगतांना चित्तास कांहीं व्यग्रतेचा भास होतो. कारण थोरांवर अथवा गरीबांवर मोठा दारुण प्रसंग आला असतां तो पाहण्यास मोठे धारिष्टवान लोक पाहिजेत. या कारणाने माझी चित्त वृत्ती येत्या प्रसंगाकडे जाऊन देह स्थीर झाला.

वि०—असो, तूं कांहीं एक चिंता करूं नकोस. माझ्या सारखा पंची तुला अनुकूल असतां तूं भित्तोस तो कशा करितां? आतां लवकर नाटकाचे नांव सांगून त्यास आरंभ कर.

सू०—बरे तर. सूर्यकुलोत्पन्न मोठा विख्यात चंद्रशेखर राजा व त्याचा प्रधान सुविचार असे परस्परांचे ममत्वाने राज्य चालवीत असतां दायदानीं ते कसे हरण केले हे कथाभागाने आतां प्रत्यक्ष दाखवितो.

राजसभा.

राजा.—(चोबदारास म्हणतो) चोबदार, सर्व स-
भाधिकारी आले; अजून प्रधान कां आला नाही; त्यास
बोलावून आण.

(प्रधानास चोबदार सांगतो.)

महाराज, सरकार स्वारी कचेरीत बसून आपणास हजर
होण्याचा हुकूम झाला आहे.

प्रधा०—चोबदार, आणखी कचेरीत कोण कोण
लोक जमले आहेत. व सरकारच्या तब्बेतीचे मान
कसे काय, तब्बेत तर खुष आहेना?

चोब०—महाराज, सरकार एकटेच बसले असून
आजचे तब्बेतीचे मान कांहीं विपरीत दिसत आहे.
विपरीत म्हणावे तर कांहीं क्रोधयुक्त, कांहीं चिंतायुक्त,
असे दिसते; मग काय असेल ते असो. आतां आ-
म्हास पक्का तर खुलासा व्हावयाचा नाही, पण अनुमानाने
असे वाटते की, गुरु महाराजांचे दर्शन फार दिवस
झाले नाही, हे प्रसिद्ध कारण असून शिवाय राजास ज्या
कांहीं चिंता असतात त्यांचे स्पष्टीकरण मी कसे करून
दाखवावे; तर आपल्या भेटी अती सर्व खुलासा होणार
आहे. (इतक्यांत सभेमध्ये प्रधान येतो) भालदार
पुकारतो.

भाल०—प्रधान महाराजांची स्वारी येत आहे. मु. जरेपर निगा रखिये.

राजा.—प्रधानजी, बसावे. आज आपल्यास येण्याला इतका विलंब कां झाला. राज्यसंबंधी कांहीं गडबड नाहींना?

प्रधा०—सरकार, आपल्यासारखे प्रभू पृथ्वीचे रक्षणकर्ते असतां गडबड ती कोणती; आतां मी म्हणजे आपणास उपमा देऊन कोणाशीं सादश करावें अशी माझी योग्यता तर नाहींच. पण माफी असल्यास माझे मनांतून सरकारापाशीं कांहीं विनंती कर्तव्य आहे हुकूम होईल तर बंदा हजर आहे.

राजा.—अहो, तुम्हास हुकूम तो काय करावयाचा आहे, सर्व राज्याची व्यवस्था जर तुमच्या शिरावर आहे. तर हरएक प्रसंगीं तुमचें बोलणें ऐकलेंच पाहिजे; काय बोलणें असेल तें बोलोवें.

प्रधा०—महाराज, जसा सूर्य हा आपल्या किरणानें तमाचा नाश करितो तद्वत आपण ज्ञानरूप तेजापासून अत्रालवृद्ध जनांचें दुःख विध्वंस करित असतां किंवा आपल्या ज्ञानरूप शस्त्रानें त्यांच्या अज्ञानरूप बंधनांचें छेदन करित असतां मग गडबड ती कशाची होणार? इतकेंच कळविणें आहे.

राजा.—प्रधानजी, आपण म्हणजे माझे वर्णन करावें असें नाहीं. आपण कसें आहां म्हणाल तर,

तत्काच्या संबंधानें मात्र मी तुम्हास श्रेष्ठ, अन्यथा विचार केल्यास पितृव्य स्थानीच आपण आम्हास आहां, याचें कारण असें कीं, पूर्वापार जे काहीं माझे पूर्वज झाले, त्यांची सेवा करून त्यांचें रक्षण तुम्हीं केले इतकेंच नाहीं; पण त्यांच्या जन्माची सफलता ही तुम्हीच केलीत. असें महत्त्व देण्याचें कारण कीं, आमच्या जन्माची सफलता, प्रजेचें यथान्याय रक्षण, सत्पात्र पाहून दान करणें, ब्राह्मणाविषयीं दक्षता, यज्ञयागादि कर्मे यांस उत्तेजन देणें, इत्यादि प्रकारची कृत्ये केवळ आमच्या स्वबलानें होतात असें नाहीं, हे तुमच्याच पराक्रमाचें फल.

प्रधा०—सरकार, ह्या परस्पर वर्णनानें एखाद्याच्या मनांत भलताच ठसा उठावयाचा, त्यास आपल्या व माझ्यांत जो सेव्यसेवकभावसंबंध आहे, तो दृढ राहून जर व्यवहार चालेल तर ठीक, नाहींपेक्षां ह्या शब्दांनीं जिवास दुःख मात्र होणार आहे, हा केवळ आपल्या संगतीचाच गुण होय. शास्त्रांत असें सांगितलें आहे कीं, “यथा राजा तथा प्रजा” तर सर्व कर्तृत्व आपल्या हुकमाचें आहे. जशा पूर्वीं राम नामावर शिला तरल्या त्याचेच वंशज आपण आहां, तर अर्थांत आपल्या नांवावर पृथ्वी तरेल यांत नवल तें काय? मग त्यांत माझे वर्णन तें कशाला पाहिजे.

रा०—प्रधानजी, आपलें वर्णन केले त्या योगें

आपणांस मोठें दुःख झालें; पण दुःख मानण्याचें कारण नाही. अंगांत कर्तुत्व नसून एखाद्याची स्तुति केली असतां ती मात्र निंदेचें स्पष्टीकरण करते, पण तुमचे ठिकाणीं तसें कांहीं नाही. दुसरें असें पहा कीं, आम्ही राजे मूठभर तांदुळाचे धनी, आणि विचारल्या गोष्टीचे मालक, पण तुमचा प्रकार तसा नसून हरएक कामाची जबाबदारी तुमच्या शिरावर आहे. अस्तु.

सुविचार प्रधान.—सरकार, हरएक बाबतीमध्ये माझे शिरावर दौलत संबंधी जबाबदारी तर खरी, परंतु आपण स्वमुखें माझे वर्णन केल्यास तें अंतःकरणास किंचित दुःख देतें.

चंद्रशेखर राजा.—सुविचार प्रधानजी, तुम्ही म्हणतां अशा संदिग्ध शब्दानें माझे जिवास कांहीं विपर्यास वाटतो. याचें कारण असें कीं, आपल्या व माझ्या सेव्यसेवकत्वभावानें संपूर्ण जनांस सुख होतें. याचें कारण काय म्हणाल तर एक प्रकारें विचार केल्यास भी आपला स्वामी व दुसरें प्रकारें पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें आपण पितृव्यस्थानीच आहां म्हणून जनांस सौख्य होतें खरें पण अन्य राजे यांस केवळ हा दुःखाचा कंदच भासतो आहे. तर माझे सांगणें म्हणून इतकेंच कीं, दौलत संबंधी हरएक बाबतींत मोठें लक्ष देऊन कोणते करणें असेल तें करावें.

सुवि० प्र०—सरकार, चौबदार खावंदाचा हुकूम

घेऊन बोलावण्यास आला, तेच वेळीस त्याची चित्तवृत्ती चंचल पाहून माझे मनांत विपरीत भाव उत्पन्न झाला. पण त्याचेपार्शी माझे मनाचा खुलासा व्हावयाचा नाही. म्हणून मोठ्या त्वरेने सरकारचे पायापार्शी आलों, आपले पार्शी संभाषण करते समयी आपले नेत्रांची चंचलता दृष्टीस पडली, व तत्कासन्निधु पाहतों तों थैलीही पडलेली आहे, तर हे वेळ पर्यंत मनाचा खुलासा करण्यास धीर धरला याचें कारण असें कीं, गादीस पाय लावल्याचे दोषाचा अधिकारी होईन असें भासून मनाचें अवरोधन करीत होतों, परंतु नाही हो नाही मनाचें अवरोधन होत नाही. काय थैली ती पाहूं द्या बरे, व चित्तास अवरोध होण्यास कारण कोणतें हें एकदां उच्चारण करावे, निवारण करण्यास आम्ही सेवक तयार आहोंत.

चंद्र० रा० —अहो, हें तुमचें भाषण श्रवण करून माझे चित्तास जो कांहीं आनंद झाला, त्याचें स्वमुखानें उच्चारण करण्यास मी समर्थ नाहीं. ईश्वरी चमत्कार असा आहे कीं, जीव मात्राचे ठिकाणीं सुख दुःख समान आहे. तें कसें, एतद्विषयीं या प्रसंगीं मी पूर्ण अनुभव घेतला आहे. कायहो चमत्कार कीं, आपल्या शब्दानें आनंद, आणि थैली पाहून जिवास दुःख असें बोलून नेत्रास अश्रु आणितो.

सुवि० प्र०.—महाराज, ह्या भयंकर शब्दानें कृष्ण

पक्षीच्या चंद्रासारखी संपूर्ण अबालवृद्धाचें शरीरास क्षीण-
ता प्राप्त होणार असें भासतें, तर ज्या कुळीं आपण उ-
त्तम ज्ञातां त्या कुलाचे धर्माप्रमाणें मनास धीर दिला
पाहिजे. दायादांनीं प्रसंग आणिल्यानें आपल्यावर
प्रसंग लोटेल असें माझ्या बुद्धीस वाटत नाहीं. आणि
ईश्वराच्याच मनांतून प्रसंग आणणें ज्ञान्यास त्याचें चित्तेनें
निवारण होईल, असाही प्रकार नाहीं. तर सांगणें इत-
केंच कीं, सुखास व दुःखास मन हेंच कारण होय.
जशी कांहीं मनाची कल्पना करून कर्म आरंभावें. त्याच
कर्मांमध्ये ईश्वर साह्य होऊन फल देतो. नका, आपण
अश्रु आणूं नका. किंचित धैर्य धरा, अश्रु आणणें हें
शूरांस उचित नाहीं. आपल्या देहाचें रक्षण करण्यास
आपले सर्व सरदार तयार आहेत. तर ज्या ठिकाणीं
आपले जिवास दुःख होतें तें ठिकाण सोडून कांहीं वेळ
स्थानाची बदल करावी.

चंद्र० राजा.—कोणरे, चोबदार—महालांत जा-
ऊन मी येणार अशी वदी दे. असें बोलून कचेरी
वरखास्त होते.

विलोचना —(विलोचना दाशीस बोलते) कायगे
सखे, आज माझ्या बुद्धीस कांहीं विपर्यास भासतो; कारण
असें कीं, मजवांचून पळभरसुद्धां चैन पडणें होत न-
व्हतें. काय भेलें इतका वेळ मी वाट पहात बसलें असून
अज्ञान येणें झालें नाहीं. आज येण्यास विलंब लाग-

प्याचें कारण कांहींच समजलें नाहीं, काय वरें कारण असेल सखे?

सखि—बाई साहेब पुरे जळलें किती वेड तें दिवस भर येणें कां झालें नाहीं? हाच कां ध्यास ध्यावयाचा, अशा ध्यासानें मेली शरीराची मात्र हानी व्हावयाची. आतां येण्यास विलंब नीटच लागला, आपल्या दिवागत्यान्यांतून पाहिलें तों कचेरींत बसणें झालें होतें. संशयानें ध्यास घेण्याचें कारण नाहीं.

विलोचना—वाहवाग बाई वाहवा, तुझे बोलणें मोठें पाच पेचाचें आहे असें दिसतें. तो नाहीं हो बाई माझ्या मनांत संशय! अगे, मी असें समजतें कीं, पुरुषांचें लक्ष्य बाहेर नाहीं. या योगें मी मोठी भाग्यवान आहे. नाहीं तर मेलें आपण एक चिंतावे आणि पुरुषांनीं एक चिंतिलें तर संसार कसा चालेल. संसारावांचून स्त्री जातीस शोभा नाहीं. खरें कीं नाहीं गडे सांग मला!

सखी—बाई साहेब जन्मापासून मी आपल्या पायाचें पटकूर खरें, पण आपण मला माझ्या गरीबीचें स्मरणसुद्धां करूं दिलें नाहीं. सरकारानेंसुद्धां माझ्यावर आपल्यासारखेंच लक्ष्य ठेविलें आहे. असेंच गरिबाचें रक्षण करितां, मग तुळसी माता आपलें कां संरक्षण न करील. महाराज मी दासीनें काय उपमा द्यावी. पण सगळे लोक तर पृथ्वीवर ईश्वर पार्वती जन्मलीं कीं काय असेंच बाई म्हणतात.

बिलो०—पुरेग मेलें पुष्कळच बाई तूं वर्णन करते-
स. मी तुजबरोबर बोलतें पण बाई मला तर चुकलें
चुकलें सारखें वाटतें, काय असेल तें असो (इतक्यांत चो-
बदार येऊन वर्दी देतो.)

चोब०—खावंदांची स्वारी कचेरींतून दिवाणखान्यांत
येऊन पोंचली, मला वर्दी देण्याविषयी हुकूम झाला आहे.

बिलो०—कोणरे, चोबदार, तिकडचें येणें कां होत
आहे. नीट आहे. वर्दी दिलीस हें बरें केलेंस (इतक्यां-
त सरकार स्वारी येऊन दाखल होते.)

चंद्र० राजा.—हं हं एकून आजचें मान या बो-
लण्यावरून कांहीं चमत्कारिक दिसतें. चोबदार बाहेर
उभा राहा. (तो बाहेर जातो.)

बिलो०—पुरेग बाई पुरे, एकून शर्य जहाली. काय
मेली वर्दी पोंचेस तो पर्यंत फुरसत—लागलेंच पण ये-
ण्याचें कसे झालें तें. एकून आज आळशावर सागर-
च लोटला कीं काय असें बाई मला वाटतें. कायगे
सखे, खरेना पण?

करुणावती—बाईमाहेब समक्ष काय विचारणें तें
माझ्या आदबीनें मला राहिलें पाहिजे. आपलें तें
नीटचें आहे पण अनुमान आपण केलें हें खरें.

चंद्र० राजा.—येकून जशास तसें मिळालें. मता-
स मत बरोबर आलें. एक राजा एक न्यायाधीश.
हीच उपमा मला बरी दिसते.

बिलो०—अगवाई मला कशाला ती उपमा येव्हडी शोभेल तें करावें, रुचेल तें बोलवें, पचेल तें खावें अशी मेली बायकांची एक म्हणच आहेना. पुष्कळच श्रम झाले हो. उभें राहून वर्णन कशाला पाहिजे बसून कां होईना.

चंद्र० राजा.—ज्याच्या गृहामध्ये यावें त्याच्या जिवास तसदी देऊन आपल्या अंतःकरणास सुख काय होणार याजकरितां मी मोठा विचारांत पडलों आहे.

बिलो०—उगीच मेलें, साप साप म्हणून जमीन वडिवणें नको. येथें जिवास चैन नाहीच पडणार. माझें मन वेडें म्हणून बाई मी आग्रह करते.

चंद्र० राजा.—काय चमत्कार पहा. न्यायसंबंधी कचेरीत जिवास समाधान होत नाही म्हणून जिवाची स्वस्थता होण्याकरितां मनोरंजक स्थलास यावें, तर येथेही कलीनें आपली छाया ठेवलीच आहे. काय बरें चमत्कार असेल. हा इतका आदर मान करण्याचें कारण मला दिसत नसून मग मान तो कशाला पाहिजे. बसण्याकरतांच आलों आहे. परंतु मी बसून आपण उभें राहणें हें प्रशस्त वाटत नाही; कां कसें, मी बोलतो हें खरेंना पण, कां न बोलण्यास काय झालें. अरे. असें खिन्न वदन कां झालें. आज मुखकमल असें दिसतें कीं जसें कमलावर वज्रच पडावें किंवा अमृताचा कंद पिळून घेऊन शुष्क राहवा असें जिवास दुःख कोणतें झालें. हे मृगनयनी, अंकावर बसून दोन शब्द बोलशील तर माझे

जिवांस सुख होणार आहे. तें कसे म्हणशील तर जसा व्याधाचे हातून जलापासून मच्छ भ्रष्ट व्हावा आणि वळीव पर्जन्याच्या उदकेंकरून स्थान भ्रष्ट झालेले विसरून तोच सुख पावतो. तसें अमृतवत दोन शब्द बोलशील तर सुख होईल. अगे असें काय वेड्यासारखें करावें. हट्ट तो किती पुरे. विस या अर्धासनावर. हें अधिपत्य स्थान तुझेच आहे. हे कमलपत्रासारखे चरण, चक्राकार नखें आरक्त भासतात. यावरून या पापी नेत्रांस असें वाटतें कीं, यांतून रक्तस्रावच होईल कीं, काय, हट्ट तो किती, हेकटपणा अजूनही गेला नाहीं विस.

विलो० — पुरे पुरे वर्णन तें, अर्धासनावर वसण्याचें माझे कोठें भाग्य आहे. कनक पुष्पानें हर्ताळिकेचें नाहींगे बाई कधीं पूजन केलें. जेव्हां येणें होईल त्या वेळेस अनुमानानें उगीच बोलावयाचें माझे मेलें पाप, आपल्याकडे काय आहे. अन्य जन्मीं पाप करून मेली हा, दुर्बळ बायकांचा जन्म प्राप्त होतो, त्यामध्ये धन्य स्त्रियांस, सुख सर्व प्रकारें होईल. आम्हासारख्या पातक्यांना ईश्वरानें हेंच फळ दिलें आहे. एक दिवस म्हणजे सुखाचा शब्द ऐकणें हें नाहींच माझ्या प्रारब्धी. उगीच मेलें कृपणाचें धन सांडतें आणि तो दश दिशेस हुडकतो व त्यास भ्रांती उत्पन्न होते तशी गत मेली माझी झाली आहे. उगीच वेड्यासारखें मार्गाकडे नेत्र लावून वाट पाहावी,

पण आमची अभाग्याची मेली कुठली आठवण व्हावया-
ला, ती नाहीच मेली व्हावयाची. मायासारख्या हजारी
दासी पायांपाशी येतील. आणि ग्रहण करण्याचा
अधिकार ईश्वराने पूर्ण ठेविला आहे. तसे नाहीना पण
आमचे. आपले मांडीवर मान ठेविली आहे, कापणे असे-
ल तर कापावी नाहीपेक्षा राखावी.

चंद्र० रा०—असे हे दुःखदायक शब्द ऐकू-
न आणि म्लान मुख पाहून जे दुःख होते त्या दुःखाचे
स्पष्टीकरण करण्यास मी शक्य होत नाही कारण अशी
तुझी दशा पाहून देहावसान ठिकाणी राहिले नाही; तर
असा जिवास त्रास करण्यापेक्षां शस्त्र घेऊन प्रहार केल्याने
दुःख वाटणार नाही. तर सन्निध बसून मनोत्साहक
शब्दाने सुख देणे आहे किंवा नाही हे तरी एकदां क-
ळले म्हणजे मनाची स्वच्छता होणारी आहे. कां कसे
काय ते कळूंदे.

विलो०—पण मी उभी राहिल्याने आपल्या जिवा-
स उगीच मेली इतका त्रास करून घ्यावयाचा. बरे वा-
ई आतां तरी झालेना पण पुरुषांचा स्वभाव मला ठाऊक
आहे. मनासारखी गोष्ट होईपर्यंत आकाश पाताळ मेलें
एक करायाचें. कोणत्याही गोष्टीचा आधी विचार कराव-
याचा तो न करतां ममता मात्र लावणें होतें, परंतु मुख
पाहीन म्हटलें तर जसे काय अश्याचें फूल की काय,
आपले हातून वेळचे वेळेस भेट देणें घडत नाही तर मग

ममतेचा प्रकार कमी असावा. यामध्येच गडये मौज आहे. कांगे बाई करुणावती मी बोलते हें खरें आहेना पण.

करुणा०—बाई साहेब मी काय मेले ताटा खालचे मांजर, घातलेल्या अन्नाची आणि सांगितलेल्या कामाची. मी कसे बाई बोलावे, माझ्या पाह्यरीने मला राहिले पाहिजे- दोन विचारांत माझा तिसरा विचार बहुत करून रुचणार नाही म्हणून मी बोलत नाही.

चंद्रशे०—अहो, पण तुमच्या मनांत इतका पीळ कशाने बसला. कोणी कांहीं वर्तमान बनावून तर सांगितले नाहीना. पण एक, बुद्धीने असे वाटते की, केवळ दुसऱ्याचे सांगण्यावरून मनावर ठसा बसावयाचा नाही इतकी माझी पक्की खातरी आहे. इतके पेंचदार बोलणे होण्यास कारण, मला येण्यास उशीर लागला, हेच भासते. हं हं, करुणावती पाहिलेसना मनांतल्या गोष्टीचा उच्चार होण्या बरोबर बरे कसे हास्यवदन झाले पहा. कां हो सरकार, हाचना राग पण.

विलो०—पुरे बाई शर्थच झाली. सगळेंच पण बोलणे अंगांत कसे भरलेले आहे. सरकार म्हणण्यासारखा आमचा कोठे भाग्योदय आहे. इतके महत्त्व मला नको गडे. इश्यग बाई बोलतां बोलतां हाताचा काय तो चाळा, मला नाही हो असले अवडत. बोलणे असेल ते सुचितपणाने बोलावे. दिवस भर कचेरीची बढाई सांगणे व्हायचे. कित्ती कामाचे ढांग ते, आहा! पुरे.

चंद्र० रा०—अहो, पुरुषांचें काम पुरुषानें करावें, अन्याची प्राज्ञा मला भासत नाहीं तर आमच्या जिवास कामा अंतो संतापाची शांती या स्थळीं व्हावयाची. अन्य प्रकारचा खुलासा ह्या ठिकाणीं व्हावयाचा नाहीं. चाललेंच आहे, कामा अंतो घटका अरती परती. मग रुसणें कशाला पाहिजे. योग्य कारणास तरी रुसावें. हीच बायकांची अल्प समजूत.

विलो०—अल्प समजूतीचें कसें जरी मनुष्य असलें तरी आतां काय पण पदरीं पडलें पवित्र झालें. येण्यास उशीर झाला येवढ्याच गोष्टीनें मला राग आला असा प्रकार नाहीं. बाई आपल्या जिवाभावाकडे पहावें मग तरी कोणता नाद करणें तो करावा. आधींच पण काय तोळा मासा प्रकृत आणि मेले आकाशास हात लावण्याची इच्छा करावयाची आणि दुसन्यांनीं काळजी केली म्हणजे त्यांहीं प्रकारें शब्द यावयाचे. नाहीं बाई काय शब्द ठेवणें असेल तो ठेवावा, नाहीं बाई माझ्या हातून राहावतच नाहीं. येण्याची वेळ चुकून एकक्षण जरी झाला तरी युगच गेलें असें वाटतें आणि मंदीर भयाण दिसतें. काय बरें असेल हें?

चंद्र० रा०—एकून बोलण्याचा पेंच आतां माझ्या ध्यानांत आला. शिकारीचा नाद सोडावा ही पूर्ण इच्छा. तो नाद सोडल्यावर मग तर तब्बेत खुष राहिल ना?

विलो०—बरें, माझे असें विचारणें आहे कीं, माझा

आपणास कंटाळा आला कीं काय हे तरी कळून द्या, कोणग मेलें नवल तरी आमची मर्जी म्हणायची मात्र. सगळें आमच्या मर्जीसारखें चाललेंच आहे. असे शब्द आपण न बोलाल तर बोलेल तरी कोण. माझे पाप मला दिसतेंच आहे. पुरे पुरे, असो, नाहींग बाई अवडत! थोरांनीं केलें म्हणजे शोभलें जातें आणि आमच्या सारख्या गरीबाचें म्हटलें म्हणजे जसा कांहीं आकाशीचाच चंद्र उघडपणें हावा त्यांनीं पहावा. आमच्या हातांनीं चुकलें तर कोणत्याही गोष्टीवर झांकण घालणें व्हायचें पण ते नाहींना घडत, म्हणून मेलें जिवाला दुःख होतें.

चंद्र० रा०—प्रिये, असा मनांत विचार कर कीं, आपल्या उभयतांचा दुःखाचा वाटा घेण्यास कोणीही समर्थ नाहीत. तूं भलतेंच मनांत आणून मर्मभेदक शब्दानें प्रहार करतेस तर या योगेंकरून आज या प्रसंगीं ईश्वरानें न्याय नीटच केला (असें बोलून नेत्र आरक्त करून श्वासोश्वास टाकतो) त्यास पूर्वीचें स्मरण होतें.

विलो०—(त्याच्या मनाची चंचलता पाहून तिचे चित्तघृत्तींत फेर पडून ती सर्व राग सोडून सन्निध येऊन बसते आणि विस्मययुक्त होऊन सखीशीं बोलते) सखे, पाहिलेंसना सहज मेलें मी विनोदानें बोललें पण केव्हाडाग बाई अनर्थ हा, (इतकें बोलून मुख म्लान करून

लाडवाळपणें बोलते) कां मी बोललें याचा राग कां
-आला. मी तर बाई मनांत कपट ठेवून बोललें नाहीं.
एखादे दिवशीं मला रागास आणावें म्हणून बोलणें होतें
तशा ह्यानें आज मी बोललें पण काय बाई चमत्कार हा,
कोठून इतका राग आला पण माझ्या बोलण्याचा. हें
तरी मला कळूं दे. माझ्या शब्दाचा जर राग आला
असेल तर मी बाई चुकलें पुनः नाहीं हो अशी बोलणार,
मग तर झालेना. पण मेलें आपण विनोदानें बोलावें, राग
येईल असें जर कळलें असतें तर मी अशी बोलून
कर्धीच फशी पडलें नसतें. अगबाई, हें काय तें? डो-
ळ्याना पाणी कां आलें; असें झालें तरी काय! कां ना-
हीं कां सांगणें होत. जर न सांगणें होईल तर माझ्या
जिवास क्षणभरसुद्धां चैन पडणार नाहीं. सांगितलेंच
पाहिजे.

चंद्र० रा०—(सुस्कारा टाकून) अगे तुझ्या श-
ब्दाचा राग येण्याचें कारण नाहीं, असें पाह कीं,
आजपर्यंत कोणत्याही गोष्टीचा संताप झाला तर तुझ्या
मंदिरांत येऊन मनाची शांति होत असे पण आज जो
हा दारुण प्रसंग गुजरला आहे या कारणानें माझे मन
उद्विग्न झालें तथापि तें स्वस्थ होऊन आपला इच्छित
कार्यभाग सकळ होईल ही आशा होती, म्हणून या
मनोविराम स्थळीं आलों, पण ती आशा भ्रष्ट होऊन
विशेष दुःख झालें (असें बोलून पूर्व दुःखाचें स्मरण

करतो) प्रिये, असें पहा कौं, प्राणिमात्रानें जन्मास ये-
 ऊन जें कर्तव्यकर्म करावयाचें तें न केल्यास परिणाम
 दारुण प्राप्त होतो हेंच खरें. माझे दैव मला अनकूल
 असतें तर असा प्रसंग कां गुजरला असता. असो, आतां
 दुःख करून काय होणार. जो प्रसंग आला त्या प्रसंगास
 मान दिलाच पाहिजे, पण काय करूं, माझ्यावर प्रसंग कसा
 लोटेल व काय माझा परिणाम होईल याविषयी तर माझे
 चित्तांत संशयाचा भासही राहिला नाही. पण हें तुझे चद्रवत
 मुख अवलोकन करूनही पुढें होणार जें दुःख तें मूर्तिमंत माझ्या
 दृष्टीस पडलें म्हणून दुःख करितों. नाही तर आतां दुःख
 करण्याचा समय राहिला नाही. दुःखाचा शेवटच
 झाला.

विलो०—काय माझे प्रारब्ध, आजपर्यंत मेलें पोटीं
 संतान नाही या काळजांत दिवस घालविले. कांहीं माझे
 दैव चांगलें म्हणून माझे उदर शुद्ध झालें, असा जो सु-
 खाचा वाटा उचलतें, तोंच बाई कसा गे ईश्वरानें दुःखाचा
 वाटा माझ्या पुढें ठेवला. ज्या कर्मांला भ्यावें तेंच
 कर्म कसें गे बाई माझ्या पुढें उभें राहिलें. आजपर्यंत
 इतके प्रसंग आले पण कधींही हिकडचें खिन्न
 वदन पाहिलें नव्हतें. असें चिंतातुर मुख पाहण्यास मी
 कशी वाचलें. असें दुःख पाहण्यापेक्षां मरण येईल तर
 बरें बाई. (असें बोलून मूर्च्छित पडते व पुनः जागृत हो-
 ऊन भाषण करते) हे कुळस्थामिणी, हे अंबिके, आज-

पर्यंत मी तुझी मनोभावाने सेवा केली आणि क्षणोक्षणा हीच प्रार्थना करित आले की, होईल तितके या जिवास सुख दे. अशी प्रार्थना करित असून या दिनाची नाही करुणा आली. आणि असा प्रसंग आणिलास. असो, मेलें तुझ्याकडे तरी काय आहे. माझे भोगतृत्व मला भोगिलें पाहिजे. (असें बोलून पुनः राजास प्रश्न करिते) कृपा करून काय प्रसंग गुदरला त्याचा एकदां उच्चार होऊं वा म्हणजे सुटले.

चंद्र० रा०—प्रिये तूं मला प्रश्न करितेस. वर्तमान. कालीं जो मजवर प्रसंग आला त्याचें उच्चारण करण्यास मी शक्य होत नाहीं. याचें कारण असें कीं, मी क्षत्रिय कुलांत उत्पन्न, सर्व राजे सर्व जनही राजनीति विषयीं माझे वर्णन करतात व ब्राह्मणाविषयीं दक्षता ठेवण्याचें कारण, ब्राह्मण आमचे राजकुळाचें मूळ. तसाच सुविचारसारखा प्रधान. माझे प्रिय इच्छिणारा असतांही दाय्यादांनीं माझ्या राज्यावर दृष्टी ठेवून मला राज्यभ्रष्ट करण्याचा विचार केला. यावरून माझा विनाशकाल खचित समीप आला असें वाटते. जे दाय्याद माझे हस्तगत, काम करणारे ते मजवर उलटून पडले. असा प्रकार घडण्यास माझे हातून अधर्मही घडला नसून जगदीश्वरानें क्रोधकटाक्ष दृष्टीनें मजकडे पाहून मला राज्यभ्रष्ट करण्याचा निश्चय करून तन्निकट राहून त्याचें साह्य करणार, आणि अपजयाचा वाटा मज गरीबाला देणार काय? ईश्वर इच्छा.

बिलो०—हं हं पुरे पुरे तें काय दुःख करणें, तें एकून इतके वेळ दुःख करणें होऊन अंतःकरणांत संताप चालला होता व श्वासोश्वासही चालला होता. त्याच वेळेस माझ्या मनांत मोठा विपर्यास भासला, परंतु ही गोष्ट बाई माझ्या मनांत आली नाही. त्या मेल्या दाय्यादांनीं आमचें राज्य घेण्याचा विचार केला तरी तोच म्हणजे सिद्धीस जाईल असा प्रकार नाही. कारण असें आहे आपण एक चिंताविं आणि ईश्वरही एक चिंतीत असतो. सत्य होणें हा त्याचाच मान आहे. या पूर्वीच या मेल्यांचा नाश नसता कांझाला. परंतु आपल्या पुढें 'येथें कोणाचा उपाय चालणार आहे. म्हण आहेना, सत्तेपुढें शहाणपण कोणाचें. दिवसभर काय म्हणावयाचें कीं, ते आपले बंधू आहेत पण मेले बंधु कशाचे सखे, बंधु आणि पक्के दाईज हीच गोष्ट खरी आहे. कांग सखे मी बोललें हें खरें आहे कीं नाही. माझें बोलणें आजपर्यंत बाई मोठें वाईट लागत होतें, परंतु आतां जर मी हें बोलून दाखवीन तर जिवाला ज्यास्ती दुःख होणार आहे. आमचें बायकांचें दैवत काय तें हें, या जिवाला दुःख झाल्यावर मग या जिवाला कोठून बाई सुख होणार, कांगे खरे आहे कीं नाही.

करुणावती—बाईसाहेब आपण इतका तरी धीर धरून बोलतां आहा. परंतु सरकारचें भाषण श्रवण कर-

प्याबरोबर माझे देहभानच नाहीसे झाले. पाठीं येऊन छळीन, पोटी येऊन छळीन, ही भाऊपणाची म्हण आज ह्यानी खचित खरी केली.

चंद्र० रा० —अरेरे असा प्रसंग वैद्यावरही येऊन ये. पण तो ईश्वराने मजवर आणला. प्रिये काय भाषण करतेस. आज तुझे शब्द मला केवळ बाणाप्रमाणे भासतात. तुझ्या वाणीची मधुरता व तुझ्या शब्दामध्ये गौलता असेही असतां आज मला असे भासण्याचे कारण इतकेच वाटते कीं, आज शत्रूने मला व्यथित केले आणि ईश्वराने क्रोधकटाक्ष दृष्टीने मजकडे पाहिले. अशा कारणाने दृश्चिन्हेही मजसंनिध येऊन मला ग्रासतात. या कारणाने मला असे भासते कीं, माझे सैन्य हतवीर्य झाले काय? कोठे आहे माझा प्रधान सुविचार तो यश घेऊन पूर्णिमेच्या पूर्ण चंद्रवत मला हर्षयुक्त मुखचंद्र केव्हां दाखवील. तो मुखचंद्र पाहण्यास माझे नेत्र चकोर वाट पहात आहेत. हा हेतु ईश्वर कसा परिपूर्ण करील. या आशेकडे चित्त जाऊन तुझ्या मधुर शब्दाकडे श्लेषही चित्त राहिले नाही. (इकडे राजा व राजपत्नीही महालांत बसली आहेत. इतक्यांत त्यांचा प्रधान सुविचार रणांतून अपयश घेऊन आला. याचे कारण असे झाले कीं, प्रधान सर्व सरदारांसह वर्तमान मोठ्या निकराने युद्ध करित असोन राजाचा म्हणजे पराभव व्हावा असा प्रकार नव्हता, परंतु आंतील प्रकार असा

होता की, त्या दाय्यादानीं सर्व सरदार फितूर करून ठेविले होते. ते राजाच्या दृष्टीस न आल्याकारणाने त्यास अपजय प्राप्त झाला. जरी सर्व सरदार फितूर झाले तरी त्याचे रक्षण करण्यांपैकीं एक त्याचा प्रधान सुविचार व दुसरा रत्नाजी नामें हुज्या असे दोघेजण रणांतून पराजय पावून आले. असो, पुढें हे वर्तमान राजास कळवार्जे म्हणून प्रधान राजाच्या महालांत जातो.)

सुविचार—कोणरे आहे सेवक, खावंदास जाऊन सांगावें की, आपल्या अंतःकरणास आज पावेतो सुख देऊन कनक फलासारखा गुण उत्पन्न करणारा असा आपला बंदा नौकर आपल्या चरणाची एकवार भेट घ्यावी व अखेरची सेवा करावी, अशा आशेनें येऊन दाखल झाला आहे. अंतःपुरांत येण्याचा हुकूम होईल तर बंदा हजर आहे. (इतके प्रधानाचे भयंकर शब्द ऐकून राजाच्या मनांत भीति उत्पन्न झाली. आणि भ्रमनरहित भाषण करतो.)

चंद्रशेखर—प्रिये, पाहा चमत्कार काय तो. आज मी पृथ्वीचा रक्षणकर्ता असतांही माझा प्रधान निराश्रित होऊन दिनासारखें भाषण करण्यास सिद्ध झाला. या प्रसंगावरून मला असे वाटते की, कोणत्याही सुकार्यास अथवा दुष्कार्यास प्रथम प्रस्थान शुभनक्षत्रावरच ठेवितात, परंतु त्याचे जन्मकालचे ग्रह अनिष्ट असल्याकारणाने त्याच्या

कर्मास इष्ट होऊन कार्याची हानी करण्यास सिद्ध होतात, तद्वत आज प्रधानाचे भीतिप्रदर्शक शब्द ऐकून मला असे वाटते कीं, आज माझे राज्य व प्रजा हीं मला मुकणार. अरेरे काय प्रसंग मजवर हा (इतके बोलून विस्मित होऊन पुनः भाषण करतो) अरे अशी दुष्टवाणी मी आपल्या मुखानें कां उच्चारतां. तर माझ्या बुद्धीसारखें मला फल प्राप्त होणार काय, पण नाहीं असे होणार नाहीं. कारण असें कीं जेथें सु म्हणजे उत्तम विचार झाला तेथें दुर्विचाराची छायाही राहणार नाहीं. माझे राज्य चालविण्यास सुविचाराची प्रत्यक्ष मूर्ति असतां मग माझ्या बुद्धीस दुर्विचार उत्पन्न कां झाला. समजलों तो माझ्यापासून लांब आहे म्हणून असें वाटते. सन्निध आल्यावर मग दुर्विचाराचें छेदन अर्थातच करील. कोणरे आहे सेवक, माझा प्रिय सखा सुविचार त्यास माझ्या सन्निध आणा लवकर. (इतक्यांत राजा जेव्हेन प्रधान अंतःपुरांत दाखल होतो. राजा त्याचें मुख पाहतांच हर्षभरित होऊन गौरव करण्यास आरंभ करतो.)

चंद्र०— काय मी धन्य! पाहा, जगदीश्वराची करणी अगाध, ती आज माझ्या दृष्टीस पडली आणि तिचा अनुभव मी पूर्णपणें घेतला. तो असा कीं, दुःखाचा अनुभव घेतल्याखेरीज सुखाचा अनुभव दृष्टीस पडत नाहीं, अशी थोरांचीं वाक्ये आहेत. तींच खरी तीं अशीं कीं,

प्रथम दाय्यादाशीं समर करण्याचा विचार केला ते समर्थी अंतःकरणांत अतिशय दुःख झालें ते वेळेस हा प्रधान माझे सन्निध दुःख पाहण्यास होता पण आज यानें माझ्या दुःखाचा शेवट मोठा गोड केला आणि माझा विजयध्वज रणांतून रक्षण करून मला दुःखविमुक्त केलें अशा कारणानें मी धन्य होऊन माझे स्थान अचल म्हणण्यास मी अधिकारी झालों येवढाच थोरपणा या समयास ध्यावा असें नाहीं. राजाच्या द्विगुणित प्रधानाचें तप असें राजनीतींत वर्णिलें आहे तीच गोष्ट खरी. आज माझा सखा सुविचार माझ्या नजरेस कसा भासतो आहे. त्यास मी उपमा देण्यास शक्य नाहीं, कारण असें कीं, आज त्याचें कर्तृत्व अवलोकन करून सर्व भपति मान डोलवितील. मी त्याचा स्वामी व तो माझा सेवक असें असतां आज त्याच्या रूपाचीं तीन लक्षणे माझ्या दृष्टीस पडतात. जसें रवीचें तेज प्रातःकालीं बाल्य अवस्थेंत असून माध्यान्हकालीं उग्रपणास प्राप्त होते आणि सायंकाळीं प्रौढ दशेस येऊन निशी प्राप्त झाल्यास अंती त्याचा नाश होतो तद्वत माझ्या शोकसमर्थी बाल्य अवस्था धरून समरंगणीं उग्र रूपातें स्विकारून माझ्या शत्रूचें हनन केलें आणि प्रौढ दशेस येऊन माझ्या भेटीस आला पण मी येवढा ज्ञानी असून माझ्याही अंतःकरणास भ्रांतिरूप अंधःकार उत्पन्न केला. माझी भेट झाल्या अंती सुविचारा, असा बुद्धीचा भास

दाखवितोस तर धारण केलेल्या बुद्धीचा अंत कर आणि झालेलें वर्तमान मलविरहित चित्त होत्साता कळवून माझे कर्णेंद्रिय तृप्त कर.

सुवि०—जी सरकार माझी करद्वय जोडून येवढीच प्रार्थना कीं माझे वर्णन श्रवण करण्यास यासमयीं मी शक्य नाहीं. आपल्या पायाचें दर्शन घेऊन आपल्या शत्रूचें हनन करण्यास प्राप्त झालों ते समयीं मनांत संकल्प असा होता कीं, शत्रूचें हनन करून चरण सेवेचें साफल्य करावें पण तो यशाचा वाटा घेण्यास आमचें प्रारब्ध सबल नसल्या कारणानें अमिषानें आच्छादित जसें मत्स्यघाती शस्त्र असावें तसें सव माझे हेतु आपल्या कार्याची हानी करण्यास सिद्ध झाले तर आपले मुखानें माझे वर्णन श्रवण करावें अशा हेतूनें आलों नाहीं तर माझा हेतु इतकाच आहे कीं, आजपावेतो आपली सेवा करून कालक्षेप केला तर आपलेच पार्शी अंत व्हावा असा हेतु आहे. पूर्ण कर्णें आपल्याकडेस आहे. आतां आपण असा तर्क मनांत आणाल कीं, आपल्या हातानें वृक्ष लावून आपण छेदन कर्णें या दोषाचें अधिपत्य स्थान आपण होऊं हा विचारन करावा आणि तत्व विचाराकडे लक्ष्य देऊन माझा हेतु सिद्धीस न्यावा. तो विचार असा कीं, या पृथ्वीपासून वृक्षादि स्थावरजंगमादि सव दृश्यमान पदार्थ उत्पन्न होतात आणि त्याच पृथ्वीपासून त्यांचा अंत होतो आणि एकरूप होतें तसें

या देहाची अधिकारी पंचम हाभूते आहेत तर पंच महा-
भूतांचे उत्पन्न होण्याचे स्थान जसे कांहीं कैलास, वैकुंठ,
सत्यलोक किंवा क्षीरसागर तसेच आपले रूप. आतां या-
समयीच मी उपमा देतो असे नाही. एतद्विषयी वाक्याधार
असा आहे की, “नाविष्णुः पृथ्वीपतिः” तर जसे पृथ्वीच्या
रूपास वरील सांगितलेल्या पथार्थांचे रूप मिळते तद्वत
आपल्या तत्त्वास माझे तत्व मिळावे अशी आशा आहे
आतां मी केवळ अधिकाराबाहेर बोलतो असे नाही.
माझ्या अधिकाराप्रमाणेच मी बोललो. तो कसा ते सांगतो.
पूर्वी रावण, कुंभकर्ण, हिरण्याक्ष, हिरण्यकश्यपु, शिशुपा-
ल, वक्रदंत, हे महाविष्णूचे द्वारपालच होते पण त्यांचे
दुर्बुद्धीने त्यांची स्थानचलता झाली पण त्यांचे स्वामी-
ने सेवकाचा अभिमान धरून निर्गुणरूपही असतां
सगुणरूप धारण करून त्यांचे रूपास रूप मिळवून घेत-
ले. असे ग्रंथांतरी वर्णन आहे. तसा महाविष्णूचा अधिका-
र शास्त्राधाराने आपलेकडे येतो. मग सेवकाचा अधिकार
मजकडे कां न येईल. अर्थात येईलच तर पूर्ण करणे
आपलेकडे आहे.

चंद्र ०—बा सुविचारा, अरे या तुझ्या भाषणावरून
आज मला असे वाटते की, पृथ्वी प्रलयाचा काल समीप
आला, अशा वज्रघाती शब्दाचा प्रहार करून . नेत्रांतून
अश्रुधारा कां टाकितोस. काय, त्या शत्रूला यश आले! (पुनः
प्रपा दुन) त्या दायदांस यश आले! या गोष्टीचा खेद तुं

किंवा मी करून काय उपयोग आहे. दुश्चिनाचें फल प्राप्त न व्हावें अशाविषयी अनेक उपाय योजिले आहेत.

दुश्चिन्ने कोणती. पल्लिकापतन, दीपपतन, काकस्पर्श, दिवाभितादि अनेक दुश्चिन्ने कार्याची हानि करणारी आहेत तथापि त्यांस ईश्वरानें शास्त्राधारें वेदोक्त उपाय योजिले पण माझ्या हानीचें जें दुश्चिन्न मला झालें त्याचा उपाय वेदांत अथवा शास्त्रांत नाही म्हणून निवारण न होतां मजवर हा प्रसंग गुदरला. तें दुश्चिन्न कोणतें तें सांगतो. प्रथम शिकारीस गेलें ते समयी प्रत्यंचा आकर्षण केली तेव्हां धनुष्य कुंडलाकार झालें. तें पाहतांच माझ्या मनांत माझे बलाचा अतिआनंद झाला तर “अती सर्वत्र वर्जयेत्” या वाक्याचा दाखला मला आला. तो असा पहा कीं तें धनुष्य कुंडलाकार नाही झालें तर माझे ललाटीं आयुष्य, व राज्य सुखादि जे उपचार ब्रम्हदेवानें लेखन केलें, त्याजवर काकपदच घातलें म्हणून धनुष्याचा प्रकार असा घडला असें मला पूर्वीं दुश्चिन्न ईश्वरानें सुचविलें असतां युद्धाचा प्रसंग केला हाच माझा अन्याय. आतां दुःख कां करतोस. ज्यानें सुख दिलें त्यानेंच दुःख दिलें.

सुचि०—जी खावंद आजपावेतो या चरणाची सेवा केली, परंतु आमचे हातून सेवेचा परिणाम गोड झाला नाही. रणांतील वर्तमान आपल्यास सांगतो. ज्या कार्त्ती रणस्तंभाचें पूजन करून शस्त्रातें धारण केले ते वेळीं मनांतील निर्धार असा होता कीं, आज शत्रूस हतवीर्य करून

सरकारास यश प्राप्ती खचित करून देऊं पण खद्योतानें रवीस भक्षण केलें तसेंच मस्यकानें पृथ्वी उचलली. तृतीय प्रकृती पुरुषापासून वांझ स्त्रीस शत पुरुष झाले. तद्वत या प्रसंगी त्यांचे ठिकारणो गुण उत्पन्न झाला तर अशा गोष्टीचा परिणाम दारुण समजला पाहिजे. आतां तर त्याची रती यशाचा वांटा घेऊन त्यास देण्यास सिध्द झाली तर या प्रसंगांत अर्थांतच आपली स्थान चंचलता होणार असें वाटतें म्हणून प्रभूपाशीं करद्वय जोडून अर्ज केला कीं, पृथ्वीवरील सुख भोगण्याचे आमचे नियम तर टळले, आतां हा दुःखाचा प्रकार पाहण्यास न राहतां स्वर्ग सुखाचा अनुभव घेण्यास जावें हा निश्चय करून चरणापाशीं आलों आहे (असें बोलून भयाभीत होत्साता चोर्हीकडे अवलोकन करतो आणि त्यास भास असा होतो कीं, आपले शत्रु निकट प्राप्त झाले.)

चंद्रशेखर राजा—सुविचारा (असें म्हणून अतिशय दुःख करून आणि स्त्रीचे मुखाकडे पाहून अश्रुपात करतो.) ते समयी ईश्वराच्या अद्भुत करणीचें कर्तुःसर्व जनास स्पष्टीकरण करून दाखविते. ते असें कीं, जलापासून कमल उत्पन्न होते. जल त्याचें जीवन असे खरें असतांही त्या जलापासून वडवाप्ती उत्पन्न होतो. तो त्या कमलास दग्ध करण्यास शक्य होतो, पण या नेत्र कमलापासून दुःखाप्ती उत्पन्न झाला असतांही जलाचें पूर्तत्व दिसतां कमल दग्ध झालें हेंच

आश्चर्य. चंद्रशेखर स्त्रीकडे पाहून तिचें शांतवन करतो. प्रिये आतां दुःख करण्यांत काय आहे. आमचें दुःख पाहून जो निवारण करणार सच्चिदानंद त्यास या समयीं निद्रा येऊन आमचें दुःख निवारण करण्याची तो आठवण विसरला. नको बाळें दुःख करूं. असें बोलून स्तब्ध राहतो.

विलो०—मी केवळ माझे जिवास सुख नाहीं अशा कारणानें दुःख करते हा प्रकार नाहीं, पण प्रधानाचें व आपलें भाषण श्रवण करून माझे जिवास जें दुःख झालें त्या दुःखानें माझे शरीरांतिल जठाराग्नेा प्रदीप्त होऊन माझे शरीर दग्ध करण्याचा विचार करीत आहे तरी मी मेली या शरीराची काळजी केली नाहीं पण काय करूं, माझे वच्छ पांच वर्षांचें असून त्याचे हेदिवस बाल क्रीडा करण्याचे असतांही त्या मुलानें आम्ही उभयतां जिवंत असतां दीन अनाथ होऊन दुसऱ्याचे मुखाकडे पाहण्याचा जगदीश्वरानें कसा प्रसंग आणिला येवढ्याच गोष्टीनें मला दुःख होतें. आतां तो खेळावयास गेला आहे. आतां हें दुःख त्यास कळेल तर त्या दीन लेकराची काय अवस्था होईल, असें बोलून अश्रुश्राव करते. (इकडे कमलनाभ पुत्र मुलासहवर्तमान खेळत असतां त्यास आपले मातेवर व पित्यावर प्रसंग आला असें खेळगड्याचे मुखानें श्रवण करून आपले बापाकडे धांवत येत आहे.)

इतक्यांत राजवाड्यांतील सर्व सेवक हाहःकार करतात असे पाहून ज्याचे त्याचे मुखाकडे पाहून हाही रूदन करित होत्साता दीन वाणी, ज्यास त्यास विचारतो कीं, सेवकांनो, तुम्ही असे भयाभीत होऊन रूदन कां करितां? माझे पित्याचे हातून तुमचेविषयीं कांहीं निर्दयपणा घडला किंवा मातेनें तुमचेवर अप्रीति केली कीं काय? पण माझे मनांत असे वाटते कीं, आईचे व बापाचे हातून तुमचेविषयीं अशी अप्रीति कधींच होणार नाही. कारण असे कीं, माझे पेक्षांही तुमचेवर त्यांची प्रीति विशेष असतां तुमचे अंतःकरणास इतके दुःख झालें यावरून मजवर दुःखाचा पर्वत लोटणार हें कांहींच समजत नाही. ईश्वर प्राणिमात्राविषयीं सदय असतां आज माझ्या संपूर्ण प्रजेसह आमचे जिवास दुःख देण्यास शक्य झाला. असो, (असे बोलून आपणही रूदन करूं लागतो आणि बापाकडे धांवत येतो.)

विलो०—राजा चंद्रशेखर—व सुविचार (असे त्रि-वर्ग विचारांत असतां पुत्र मुख पाहून मातेनें प्रेमानें पुत्रास हृदयें धरिलें.)

विलो०—मुलास अंकावर घेऊन म्हणते. वत्सा, आजपर्यंत आम्ही तुजवर पुष्कळ प्रीति केली पण ह्या प्रीतीचा अनुभव या बाल्य अवस्थेत तुला न येतां आज दुःखाचा अनुभव तुला देण्यास सिद्ध झालों. आज माझे उदरीं जन्म घेऊन माझे हातून तुला सुख झालें नाही.

या पक्षां एखाद्या गरीबाच्या उदरीं जन्म घेतास तर तुला सुखाचा अनुभव पूर्ण आला असता (असें बोलून वारंवार मुख कुरवाळते आणि शोक करते.).

कमलनाभ—असे दीनवाणी मातेचे शब्द ऐकून तिचें शांतवन करतो. आई कां असें दुःख करतेस आणि आपल्यास अशा दुष्ट भाषणांनीं कां ताडण करून घेतेस. अशा तुझ्या शब्दावरून असें मला वाटते कीं, माझा तुम्हा सर्वत्रांना कंटाळा आला. सेवक रुदन करीत आहेत, असें पाहून त्यास विचारतां त्यांनीं ही संभाषण केलें नाहीं आणि तुझे सन्निद्ध आलों तो तूंही असें बालतेस, तेव्हां माझेच दैव फिरलें. सेवकानें निर्दयपणा केला तथापि तूं नको करूं. तुझे, माझे ठिकाणीं अलक्ष झालें, तर मी निराश्रित होईन. मग माझा सांभाळ करण्यास कोणी राहिलें नाहीं. असें (बोलून गळ्यास मिठी घालून रडूं लागतो. पुनरपि धीर धरून आईची समजूत करतो) आई तूं असें समज कीं, तूं मजवर निर्दय मन करूं नयेस, पण जरी केलेंस तथापि मला निर्दय होण्याचा अधिकार नाहीं. तो असा कीं, पुत्र सर्व ऋणापासून मुक्त होतो. परंतु मातृ ऋणापासून मुक्त होत नाहीं. पण एक उपायानें मुक्त होण्याचा विचार आहे. तो असा कीं, चतुर्थाश्रम घेऊन मातेच्या ऋणापासून मुक्त व्हावे. असें शास्त्रांत सांगितलें आहे, पण तो आम्हा क्षत्रियांस अधिकार नाहीं. तर दुःख न करतां काय तें सांग.

बिलोच०—अरे कमलनाभा वत्सा मोठे नम्रपणाने माता माता असे मुखाने उच्चारून कां आक्रोश करितोस. तर मी जर तुझी माता असते तर खचित तुला सुख देण्यास सिद्ध झाले असते. पण अन्य जन्मार्जित तुझे वैरिण, या जन्मी माता होऊन तुझा सूड साधून घेतो असेच समजले पाहिजे. कारण असे पाहा कीं, मातेचे लक्षण कोणते आहे कीं, जी पुत्र जाणता होऊन त्यास सर्व ज्ञान प्राप्त होईपर्यंत दुःखाचा भास न दाखविल तीच माता. तर आज नऊ महिने तुझे प्रतिपालन उदरांत केले. आणि तुझ्या बाल्यावस्थेत या हस्ताने नहाणे माखणे करून शर्करा अन्न करून तुला मी भरविले. मी जीवबंधनादि प्रकार तुझे नीट झाले, तथापि आमच्या पासून जो सुखाचा भाग झाला, तो प्रकार बाल्यावस्थेमुळे तुला कांहींच समजला नाही. आणि तुला कांहीं समजूं लागले तों हा आम्ही तुजवर प्रसंग आणिला. या तुझ्या दीन झालेल्या मुत्राकडे पाहण्यास आम्ही कसे वाचलों. यापेक्षां मृत झालों असतो तर बरे झाले असते. तुझे आजपावेतों बाल्यावस्थेतील मधुर मधुर शब्द जितके अंतःकरणास सुख देत होते तितके या प्रसंगी तुझे ज्ञानरूप शब्द दुःखास कारण होतात. तर बाळा असे मर्मभेदक शब्द नकोरे बोलूं. आज तुझ्यावर दीनदयाळू भगवान निर्दय झाला तर आम्ही पातक्यांनी दया करून काय होणार? आतां आम्ही दैवहीन हीच गोष्ट

खरी. तर आमचेकडील चित्त दूर करूंग त्याच भग-
वंताचे चरणापाशीं चित्त ठेवशील तर तोच तुला सुखा-
चा अनुभव दाखवील (असें बोलून अतिशय अक्रोशास
आरंभ करते.)

कमल० — (माता दुःखव्याप्त झालेली पाहून
त्यास धीर न राहतां मातेच्या दुःखाचें शांतवन करतो.
आणि गहिवरयुक्त होऊन वारंवार आई आई असें म्हणून
तिच्या चरणास मिठी घालतो. आणि आईची समजूत करतो)
माते आज मजवर अग्नीचे वृष्टीसारखी निर्दय शब्दांची
कां वृष्टी करतेस. तुजवांचून माझे अन्याय कोण उद-
रांत घेईल. जसा सागर महान नद्यांचा प्रतिपाळ कर-
तो तद्वतच बालकाचे अन्याय उदरांत घालण्याविषयीं
मातेसारखें सद्य हृदय कोणाचेंच नाही. आणि शा-
स्त्रांत असें सांगितलें आहे कीं, गंगेसारखें तीर्थ नाही.
द्वादशीसारखें व्रत नाही. आणि पुत्रास मातेसारखें
दैवत नाही. श्रुति आणि स्मृती असें म्हणतात कीं,
“न तिथि द्वादशी व्रतं, न मातुः परदैवतं” असो असा
मोठ्या महत्वाचा अधिकार तुझा असतां मजवर असा, रोष
नको करूं. तुजवांचून मजवर ममता कोण करील.
तुझे सन्निध असतां सुख नसोन दुःखाचे कितीही प्रसंग
आले तथापि तुझा कर माझे आंगावरून फिरला तर सर्व
श्रमांचें स्वचित्त निवारण होईल. आणि मी तुझे वचन
अमान्य करून सुखाचा अनुभव घेण्यास कोठेंही गेलों

तर केवढा मला दोष लागेल. पहा, मातापितरांचे पुत्रांचे वचन अमान्य केले तर गुरुद्रोह, गोहत्या, बालहत्या, ब्रम्हहत्या, स्त्रीहत्या, राजहत्या इतक्याही पातकांचा अधिपती होतो. तितक्याही पातकांतून प्राणी उपायांनी मुक्त होईल पण तुझे अन्यायाचे हत्येपासून मुक्त करण्यास तिन्ही जगांत कोणी शक्य नाही तर तुझी तूच कृपा केली पाहिजेस. दायदांनी राज्य घेतले. आणि आम्हास दुःख प्राप्त झाले याचा आतां विचार करून काय फल होणार. प्रसंग थोरावर येत असतो याकडे चित्त देऊन दुःखाचे विसर्जन कर.

चंद्रशेखर—स्त्रीचे व पुत्राचे दीनयुक्त दुःखभरित शब्द ऐकून त्यास प्रश्न करितो कीं, दीन दयाळू भगवंतांनीं मजवर हा प्रसंग आणिला. आतां या राज्याच्या आशेनें येथें जर राहिलें तर हे दायद स्वचित्त माझे प्राण हरण करतील. आतां मी सर्व आशाविमुक्त होऊन देहाचे सार्थक होईल, या आशेनें राज्यत्याग करणार तर मजबरोबर दुःख भोगण्यास तुम्ही येण्याचा निश्चय करतां पण असें न करतां माझा त्याग करून राहाल तर बरे दिसते. मी पराक्रमी नसून त्यास पृष्ठी दाखवून जातो असें नाही, पण काय करूं. माझे दैव मला अनकूल नाही तें आशा कारणानें कीं, माझे सैन्य हतवीर्य झालें तर माझे दैव अनुकूल होईपावेतो माझा त्याग कराल तर बरे होईल. दैवापुढें कोणाच्यानेंही जावत नाही. देवादिकां-

लाही दैवानें वेष्टित केलें. मग आमची मनुष्याची काय कथा (असें बोलून स्त्री पुत्रास हृदयीं धरून आक्रोश करतो) (बिलोचना आणि कमलनाभ राजांचे भाषण श्रवण करून उभयतांही त्यांचे शांतवन करितात)

बिलो०—महाराज, आपला त्याग करून मला रहा असें सांगतां, पण जे समयीं माझे पित्यानें मला आपले पदरीं घातले ते वेळीं जन्माची गाठ ब्रम्हदेवानें दिली. आतां आपल्या सेवेत अंतर करून कोणत्या नरकाचें साधन करावें. तें नको बाई, आपले बरोबर दुःख होऊन माझे जरी प्राण गेले तरी या मेल्या नाशिवंत देहाचें सेनें होईल; आणि स्त्रियांचा धर्म असाच आहे कीं, पति सेवेत तत्पर असतां कितीही प्रसंग आले तरी ईश्वरास दया येऊन तो दूर करतो. पूर्वीं सावित्रीनें पती चरणीं निष्ठा ठेविली म्हणून यमधर्मानें कृपाळू होऊन मृत झालेला पती देऊन अक्षई सौभाग्य दिलें मग आपले चरणीं मी शरण असतां माझी दीनाची दया ईश्वरास कां न येईल, आणि प्रसंग कां न टाळील. यद्यपि मेली आम्हा पातक्याची दया त्यास न आली तथापि माझ्या दीनवत्साची दया तर येईल. तर जी आपली गती तीच आमची गती. आपल्यास मी सोडून पळभर देखील राहणार नाहीं. असें पाहा कीं, आपणास मंदिरांत येण्यास एक घटकाभर जर मेला उशीर झाला तर यूगच गेलें असें वाटून घावरी

घुबरी होऊन मार्गाकडे डोळे लावून वाट पहात असे आज पर्यंत गरीब दासीवर कशी प्रीती केली. आनंद सुख समयीं गळ्यांतील हार उभयतांचे भेटांत अंतर करण्यास शक्य होई म्हणून त्याची अडचण भासून त्या संकटांतून मुक्त करित होतां. आतां तर माझा त्याग करून जाणार असैं सांगतां. मग या प्रीतींत आड होण्यास मोठे मोठे पर्वत, नद्या, वृक्षादि शक्य होतील. तर असा प्रीतीचा शेवट करण्यापेक्षां आपल्या हातानें मृत्यु बरा किंवा मांडीवर मान ठेवितें ती सोडवून जावें हें बरें. नाही तर मला बरोबर न्यावें.

कमल०—बाबा आपण आईचे व माझे राहण्या-विषयीं शांतवन करतां पण आपणास सोडून व मातेस सोडून मी तर पळभर सुद्धां राहणार नाहीं. असा मनांत विचार करा कीं, देहास सोडून जीव राहून त्याचें रूप काय होणार. तसेंच दीपास सोडून तेजानें कोठें राहावयाचें आहे आणि जलास सोडून जलचरांनीं कोठें वास करावा. तसेंच मी आपलें वःस आपला त्याग करून राहिलों तर माझ्या जिवास सुख तिळभरही होणार नाही व कितीही प्रसंग लोटले तर आपले सन्निध असल्यावर दुःखाचा भास मला होणार नाही. आणि आपला उभयतांचा वियोग होईल तर मला दुःख सहन न होतां माझे प्राण नाहीसे होतील म्हणून आपल्या बरोबर मला सेवेस न्यावे आणि आपल्या व मातेच्या चरणाची

सेवा करणें हेंच माझे कर्तव्यकर्म आणि हेंच माझे सुखाचें ग्रह. ते हरभक्ताचें कर्तव्यकर्म कोणतें सांगतों ऐकावें. सत्य भाषण करणें तसेंच काम, क्रोध, लोभः मोह, मद, मत्सरादि हे षड्रिपू जिंकून सच्चितानंद स्वरूप जाणून सर्व भूतीं दयेची छाया ठेवणें. परस्त्रीचे ठायीं मनाचें अवरोधन करण. तें असें कीं, चांडाळाचे ग्रहीं षड्रस अन्नाचे पर्वत असले तथापि प्राण्याची इच्छा गुण उपन्न करित नाहीं. तसेंच लावण्यस्त्रीचे ठिकाणीं अप्रीती ठेवणें हीच साधूचीं लक्षणें. असे जे वर्तणूक करितात तेच कर्तव्य नियमानियम याचा भंग न होतां मन याची वृक्षस्थानापन्न योजना करून श्रद्धा नाम निश्चय याची रज्युचे ठिकाणीं योजना करून भगवंतास आपल तपबलें करून बंधन करितात आणि तेंच त्यांचें जीवन होतें तसें पुत्रास मातेची व पित्याची सेवा करणें; त्यास अवलंबून राहणें हेंच माझे सुकर्म. तर शास्त्रांत असें सांगितलें आहे कीं, सुकर्माची हानी करणारा प्राणी पंचमहा पातक्यांहूनही विशेष पातकी होय. आतां या पातकाचा मला अधिकारी करून आपण जाणार तर यावरून आपलेच मनांतून असें सुख देणें आहे काय. पण महाराज, या दीन वत्सानें असा आपला अपराध तरी काय केला. असा कां माझा आपल्याला कंटाळा आला. तर कंटाळा न करतां

मला बरोबर न्यावे. आई, तूही मजवर कंटाळलीस. तुम्ही उभयतां मजवर रागावलां तर मला ये, विस असें कोण म्हणणार आहे. (असें बोलून दुःखःव्याप्त होऊन मूर्च्छित पडतो.)

विलो०--(अशी पुत्राची दशा पाहून त्यास हृदयी धरिते) बाळा, कमलनाभा असा दुःखें व्याप्त कां झालास. वत्सा, आम्ही तुला नाहीरे सोडून जात. तुला सोडून आम्ही कोठें जाव. तुझा जीव ईश्वरानें सुखी ठेवला तर आमची राजलक्ष्मी सव तूंच आहेस. असें आम्ही समजून राज्य दायदानां घेतलें, याचें दुःख विसरून तुला सुख कसें होइल, ही आशा धरून बसलों, तोंच आम्ही दुवळ पातकी आम्हा गरीबावर ईश्वर कसा कापला. आणि तूही आम्हाला टाकून चाललास. बाळा, मी नाहीरे तुजवर रागावलें. सावध हो. आणि मज अनाथावर अमृतवत शब्द दृष्टीनें शांतवन करून गर्भ क्लेशाच्या दुःखाचें मला विस्मरण पाड. ऊठ बाळा. जसें क्षुत्रेनें व्याप्त झालेल्या प्राण्यास षडरस अन्नाचें भोजन देणें किंवा थोराचा आदर करणें, तसेंच रोगानें ग्रसित झालेल्या जिवास धन्वंतरी अमृत प्राशनार्थ देऊन रोग विरहित करून सुख देणें तसे माझे कर्ण तुझे मधुर शब्द ऐकण्यास क्षुधित झाले आणि मी तुझी माता तुझी विनवणी करतें तर माझ्या देहाकडे नेत्र उघडून पहा आणि हाच माझा मान तुझा वियोग दुःख रोग झाला त्याचें

ममांकावर बसून निवारण करतें. असें कीं, पूर्वी कृष्णानें तृणावर्त वधसमयीं शोकें व्याप्त माता झाली असतां तिचें दुःख अनेक लीला मात्रेंकरून नाहींसें केलें, तसा तूं दुःख नाश कर आणि स्तनपान कर.

कमल० — (सावध होऊन) आई मी म्हणजे स्वर्ग सुखाचा अनुभव घेण्यास गेलों असें समजून तूं दुःख करतेस तर दुःख नको करूं तुमच्या सेवेत अंतर पडतो असें माझ्या मनानें वरलें. या कारणानें मी दुःखानें व्याप्त झालों. आतां बरोबर नेशील तर येण्यास सिद्ध आहे. [असें बोलून मोठ्या धैर्यानें निघण्यास सिद्ध होतो.]

विलो० — कमलनाभा तुझी ही कमल पत्रासारखी तनु अशा देहास वनवास दुःख कसें सहन होईल. वेळेस अन्नोदक न मिळून तुझे हाल आमचे पापी नेत्रानें पाहवणार नाहींत, पण तुला मी जर न नेईन तर हा तुझा आक्रोश माझ्यानें सहन करवणार नाहीं, तर अशी तुझी दशा होणार त्यापेक्षां तुझ्या जिवास सुख होईल तें आम्हास करणें तर वनांत चलवें.

चंद्रशे० — (स्त्रीचा व पुत्राचा निर्धार पाहून भाषण करितो.) हे प्रिये, तूं व पुत्रानें मजबरोबर दुःखानुभव घ्यावा म्हणून येण्याचा विचार केला आणि माझा दुःखाचा भार घेण्यास सिद्ध झालां तर आज हे मजवर, तुमचे मोठे उपकार आहेत, जन्मोजन्मीं तुमचे उपकार फेडण्यासही मी शक्य होणार नाहीं. कारण असें कीं, मी

सुखाचा अनुभव तुम्हास देणें हा माझा अधिकार, असें असतांही माझा अधिकार तुम्ही घेऊन तुमचा अधिकार मजकडे आला. हें इतकें होण्यास मी कमनशिबी याचा बोल ईश्वराकडे तरी काय. प्राणिमात्राचें असें लक्षण आहे कीं, प्रसंगावांचून ईश्वराचें स्मरण होत नाहीं. आणि दुर्घट प्रसंग गुदरला म्हणजे दीनदयाळू ईश्वराचे निंदेस आरंभ करतात. पण काय हो अज्ञान आपले दुष्कर्माकडे बोल न देतां त्या भक्तपालकाचे कर्तृत्वास कां शब्द ठेवावे. आमचे कर्माप्रमाणें आम्हास फल मिळालें. मग शेषशाई निर्गुण रूपाकडे काय आहे. आतां तुम्ही येणार तर ठीक आहे, त्रिवर्गही सुखास व दुःखास अधिपती होऊन (असें उभयतांचें शांतवन करून सुविचाराचेही शांतवन करतो.)

बा सुविचारा, असा आक्रोश करून आत्मारामास अराम न राखितां संतप्त कां करितोस. आतां माझे भोगतृत्व भोगण्यास मी सिद्ध आहे. या दुःख प्रसंगाचा माझे बुद्धीस कांहींच विचार होत नाहीं पण हें तुमचे शुष्क झालेले मुख पाहून अंतःकरणास दुःखाचा भास होतो. आतां तुझे बुद्धीस मला दुःख होऊं नये असा न्याय होता. तथापि ह्यासमयीं उपयोग नाहीं. सर्व जगताचा न्याय कर्ता ईश्वर. पण या प्रसंगां माझा न्याय याणें असा केला. असो तर आतां मी राज्यापासून भ्रष्ट झालों. आतां तुमची आमची अखेरची हीच भेट. तर आजपावेतो माझ्या

राज्याचें रक्षण करून माझेही रक्षण केलें, तशीच जर तुझी मजवर कृपा पूर्वीप्रमाणें असेल तर पुनरपी भेट होईल. तर आतां आपले गृहोच चलावें. तुम्ही सुखी असून माझी प्रजा सुखी असली तर मी जरी वनांत असलों तथापि तेथेंही राज्याप्रमाणेंच सुख होईल. असें बोलून स्त्रीपुत्रासहवर्तमान वनांत निघतो. (त्रिवर्गही वनांत निघते समयीं प्रजाजनांस असें वाटलें कीं, आपला स्वामी प्रसंगाधीन होऊन आपल्यास अनाथ टाकून जातो. असें पाहून त्याची प्रार्थना करितात.) राजा त्यांची प्रार्थना ऐकून शांतवन करतो. हे संपूर्ण प्रजाजनहो, माझे हस्त जोडून व पदर पसरून असें तुमच्यापार्शीं मागणें आहे कीं, आज तुमचें कर्तुत्व पाहून माझे चिंतास या समयीं फार आनंद झाला. पण आतां दुःख म्हणून इतकेंच कीं, तुमचा व माझा ईश्वरानें संबधानु संबंध कमी केला तर आतां तुम्ही मजवर दयाळू होऊन स्वनगरास जावें. तुमचें तुम्हीं या समयीं कर्तुत्व नीट केलेंत पण माझे हातून जें होणें तें ईश्वरानें सफल केलें नाहीं. शास्त्रांत असें वर्णिलें आहे कीं, भूपतीची वृक्षस्थानापन्न योजना करून शाखा स्थानापन्न मंत्री ते योजून पण स्थानातें प्रजाजन योजिले आहेत. आणि त्या वृक्षाचें मूळ ब्राह्मण असें योजिलें आहे. असें योजण्याचें कारण मूळ सजीव असलें तर वृक्ष सजीव राहतो तर “ब्राह्मणो मम दैवतं” असें जगदीश्वराचें वाक्य आहे. अतएव

राजवृक्षाचे मूलस्थानापन्न ब्राह्मण नेमिले. असें असतां कालवायूने त्या वृक्षाचे छेदन केले. आतां तुम्ही दुःख करून काय होणार. तुमचें कर्तव्यकर्म तुम्हीं करून मज कारणें देह खर्चण्यास सिद्ध ज्ञालां. आतां असा अहःकार करूं नका. ह्या तुमच्या करुणायुक्त शब्दानें हृदय फुटून जातें. तुम्हीं आपल्या स्त्रीपुत्रासह सुखी असोन यथान्याय वागलां तर मला सुख होईल. तुम्हास मीं टाकून जावें असें नसतां जातों याचा प्रकार विदीतच आहे. आतां या परिणाम प्रसंगाचें दुःख तुम्ही व मीं करून काय होणार. तर हट्ट न धरितां मी पदर पसरतों याकडे लक्ष्य देऊन जसें तुमचें प्रतिपालन केले तसें यासमयीं राज्यांत जाणें ही मला भिक्षा घालावी. (असे राजाचे गहिवर युक्त शब्द ऐकून प्रजाजनांस दया येऊन नमन करून नगरांत जातात.) राजा वनांत संचार करतो.

अरुण्यशोभा.

कायहो या वनाचें वर्णन करावें. ईश्वरानें भूलोकीं तापसी लोकांस मनोरंजक मनोविराम मनोत्साह होण्याकरतांच हें वन उत्पन्न केले काय? आतां या वनाची रचना पाहून विश्वकर्मा इच्छें करून उत्पन्न करता तथापि एका संवत्सरांत असें वन उत्पन्न करील कीं काय? या गोष्टीचा संशय वाटतो. रम्य विपिन पाहून देवास भ्रांती. मग मनुष्याची

काय गती. तेथे किती तऱ्हेचे पक्षी अनेक जातींचीं श्वापदे वास करतात त्या वृक्षांचें वर्णन तरी काय करावें? नारली वृक्ष फलें करून परिपूर्ण पोफळीचेही. तसेच ताडमाडादिक तर घनदाटच लागून गेलेले. गगनाचें चुंबनच करतात कीं, काय असें वाटतें. तसेच नारिंगी, फरोष, अनार, बिहिना, शपाती, अंगूर, शिताफळी, रामफळी, साखरनिंबे, कवले, अननस, पपनस बंपारे, तुतें, अंजीर, खिरणी, कम्रक, जाम, फणस, तोरणे, पेरू, आंबे, जांभळी, केळी, बदरी, फले, चकोत्रे, द्राक्षी, बदाम, आक्रोड, पिस्ते, आदिकरून सर्व वृक्ष फलें करून कसें नम्र झाले. आणि पुष्प वृक्ष तरी किती तऱ्हेचे जाई, जुई, चमेली, मोग्रा, मोतिया, मदनबाण, अबई, तऱ्हे तऱ्हेचे गुलाब, गुलछब्बु, गुलेना, गुलटोक, तऱ्हे तऱ्हेची सेवती, नागचाफा, भुईचाफा, सोनचाफा, हिरवाचाफा, तसेच बकुली, तगरी, मांदार, देवदार, करविरी, केतकी, कृष्णागर, कर्दळी, पारिजातक, मालती, आदिकरून वृक्ष वेली पुष्पें करून नम्र झाल्या. त्यांच्या स्वादानें गगन भरून गेलें. मग स्वादमोहित भुजंगाची कायहो अशा वनांत दशा. ते तर स्वादानें लुटपुटूनच गेले. अशा स्थितींत किती तऱ्हेचे पक्षी भ्रमण करतात. राघू, मैना, कोकिला, बगळे, चक्रवाक, भारद्वाज, बुलबुल, चंडोल, मदन सारिका, मुरगविया, मयोर, कीर, चितर, शाहामृग, हंसादि पक्षी वास करतात हा खचित निश्चय.

याचें कारण असें की, अशा वनांत जीं सरोवरे निर्माण केलीं होतीं तीं निर्मलोदकें करून परिपूर्ण असतां मत्स्य, नक्र, कासेवे, घड्याळें, अदीकरून परिपूर्ण. तसेंच नील कमलें, आरक्त कमलें, शुभ्र कमलें, सूर्य विकासिनी, चंद्र विकासिनी तींही करून सुशोभित असें वन असतांही लावण्य स्त्रीचे ठिकाणीं काम चेतना युक्त झालेला पुरुष तिचा अभिलाष करण्याची इच्छा करितो तद्वत कमलनीचा मकरंद सेवन करण्याविषयी भ्रमर लंपट होतात त्याचे जसें हेतू परिपूर्ण झाले तदन्वये हंसादिकाचाहि हेतूचा गुण उत्पन्न होत असे. अशा सरोवरास मानस सरोवर म्हणण्यास कां शंका शंका न धरतां म्हणावें हेंच खरे केवळ ते वन पक्ष्यानेंच सुशोभीत होतें असेंही नाहीं. त्यांत मोठी भयंकर श्वापदे ही होतीं जसें व्याघ्र, सिंह, जंबूक, वृक, भेकरें, सांबरे, हरणें, मृग, अस्वलें, गवें, कोळसुंदे, तरस, चित्ते, गज, उंठ, जिराफ, गेंडे, सुकर, वनगाई, रुई, ससे, साळू, भालू, खोकड, कस्तुरीमृग, जलाश्वादीक संचार करणार अटव्य अरण्य तामसी जनांचे अंतःकरणास अल्हाद करणारे वनांत ते दुःखें व्याप्त झालेले त्रीवर्ग हीं कांहीं कालेंकरून तेथें प्राप्त झाले. असें रमणीय वन असतांही त्यांचे दुःखभारित नेत्रास दुःखानें परिपूर्ण लोचनास दग्धारण्यासारिखें दिसलें.

चंद्र० — प्रिये, अशा वनांत आपण प्राप्त झालों या वना-

मध्ये मोठी मोठी भयंकर श्वापदे मुख पसरून आपणास भीति दाखविण्यास प्राप्त होतात तथापि हा पातकी देह भक्षण करण्यास ईश्वर त्यास वांच्छा देत नाही. काय चमत्कार आहे! हा प्रकार पाहून राज्यभ्रष्ट ज्ञाल्याचें दुःख मनास वेध करित नाही. कारण असें कीं, श्वापदे अज्ञानी असतां पातकी देह जाणून त्यांनीं त्याचा कंटाळा केला. मग ज्ञानी प्राणिमात्रांनीं कंटाळा केला यांत दुःख तें कशाला? दुःख जिवास होतें खरें. परंतु नेत्रांस अश्रु येत नाहींत. (असें बोलून पुत्राचें मुख कुर्वाळून त्यास म्हणतो) बाळा, हे कमलनाभा तुझे हें दीन वदन पाहून माझे हृदय फुटून गेलें. असें तुझे वदन पाहण्यापेक्षां माझे नेत्र दग्ध होतील तर बरें.

कमल०—बाबा, असे दुष्ट भाषणानें आपले जिवास कां ताडण करून घेतां. मला सेवेचे कारणानें श्रम अगदीं वाटत नाहींत. आपण मला बरोबर आणलेंत हे मजवर मोठे उपकार झाले. हे उपकार फेडण्यास माझे शरीराचें चर्म काढून उभयतांचे चरणास पादरक्षा दिल्या तथापि उपकार मजवरील कमी होतील असें नाही. ऐवढीच माझ्या जिवास काळजी. अन्य प्रसंगाचें जिवास दुःख होत नाही. (असें बोलून. मातेचे कंठास मिठी घालतो आणि बोलतो.) आई, या श्रमानें तुझे मुखास किती घर्म आला. मी पुसतो. (असें बोलून आईचे मुखावरील घर्म पुसतो.)

बिलो०—बाळा कमलनाभा अगोदरच मी दुःख शोकानें भाजलें. आणि असा शब्द घात का करतोस. अरे आम्ही तुम्ही दया करणार असैं असून तूं आमची दया करतोस. काय करावें आमचें प्रालब्ध. असो. या वनांत तुला वेळचे वेळेस अन्न कसें मिळेल हीच काळजी. (असें बोलून वृक्ष छायेखालीं दुःखें श्रमीत असतां अकस्मात त्रिवर्गांस निद्रा लागते.) इकडे दायद ते त्रिवर्ग वनांत गेले हें ऐकून शोध करण्यास येतात. (दायाद) रूपसेन, चूडामणी, महाबल, विदग्ध) (ते त्रिवर्ग अतिशय दुःखें व्याप्त झाले असतां त्यांचा घात करण्यास दुष्ट येऊन परस्परांत विचार करतात.

रूपसेन—(हर्षयुक्त होऊन बंधूस मोठ्या गंभीर वचनानें सांगतो) बाबानों तुम्ही त्यास मारण्यास निघालां. तथापि हा कार्यभाग न सिद्ध झाल्यास माझा राग तुम्हाला माहितच आहे. याकडे लक्ष्य द्या.

चूडामणी—अरे हो हो मला सर्व ठाऊक आहे. लढाईच्या प्रसंगांत अघाडीस होतास म्हणून कां शब्दानें शांतवन करतोस. अं: त्यांतरे काय आहे. माझ्याकडे नाहीं, तुझ्याकडे नाहीं, असें म्हटल्यानें कोठें कार्यभाग झाला काय? चंद्रशेखर काय यःकश्चित अजागल त्याचें रे काय, मोठ्या सरदाराबरोबर टक्कर मारावी. यांत मोठें गूढ तें कशाला कां महाबल, मी बोललों हें खरेना पण.

महाबल—खरें म्हणजे यांत काय संशय. त्या विरहितच बेत सिद्धीस गेला. आंतारे काय समसेरीचें लक्षण तर उडालें. राज्यांतून त्यांची वरात तर काढलीच. तिच्या पाठीमागे घोडा पाहून अचंबा वाटतो. आतां या कार्यांत अर्थ रे काय. विचार तो कशाला. तुमच्या मनांत अद्यापि भीतीचा भास असेल तर आतां मातीस माती मिळवितों.

विदग्ध—अरे असा भागूबाईपणा काय. तुमचें शूरत्व घरीं बसून भाषणांतच. समरामध्ये प्रसंग आल्यावर विचाररे काय करतां. तुमचे हे मुळमुळीत शब्द ऐकून माझ्या आंगाची तर आग होऊन गेली आहे. आतां एक क्षणभरही उशीर नको. त्या दुष्टांचा नाश केल्यावांचून राहिलों तर आमच्या मर्दपणास व आमच्या गंभीरत्वास सूत्र दोष ठेवतील. निदान सर्व कार्यापेक्षां काट्याचें गर्दन कापून टाकणें हा कार्यभाग अवश्य केला पाहिजे. बाकी एकीकडे असोत. ते माझ्या नजरेस देखील दिसत नाहींत. कारटा कंटकरूप नेत्रांत सलतोरे? मारा मारा लौकर मारा (असे बोलून गडबडीने उठून त्याचे सन्निध येतात. त्या त्रिवर्गास पाहून मोठे हर्षयुक्त होतात. आणि कमलनाभास उचलून दुसरे वनांत मारण्याकरतां नेतात. आणि त्यास जागृत करून मोठ्या क्रूर शब्दानें त्यास सांगतात.) दायाद—मातापित्याची इच्छा न धरतां राज्याचीही इच्छा सोडून

दे. आणि तुझ्या पित्यानें सत्यपणा स्वीकारून सर्वांचे हेतु परिपूर्ण केले, तसे क्षुधित झालेल्या समशेरीस तुझे मांस भक्षणार्थ दे (कमलनाभ—असे कालरूपी दायादाचे अखेरचे शब्द ऐकून दीन बाबडे वत्स हस्त जोडून त्यांची प्रार्थना करते.) काका, माझ्या पित्यानें मला जन्म दिला. आणि मौंजी बंधनादिक प्रकार होईपर्यंत मजवर आपण ममता केली. आणि मला आपण असे सांगत होतां कीं, आमचा पुत्र तूं आमचा अंतविधी करणार तूं, पण ती माझ्या पातक्याच्या हातून सेवा न घेतां माझ्या देहाचें सार्थक आपण करणार असेच ब्रम्हसूत्र काय? पण असे होणार नाही. आतां समजलों आजपावेतो माझा काल प्रतिकूल होता म्हणून आपले चरण मला अंतरले होते तर ईश्वररूपी आपण माझे पितृव्य. माझी अशी दशा वनांत पाहून आपण कृपाळू होऊन अभयकर कमल माझ्या मस्तकीं ठेवणार आणि माझे मन पाहण्यास तलवारीची भीति काय. (चौघे दायाद) कारट्या, तुझे हे शब्द आम्हाला वज्र घाताप्रमाणें भासतात. अशा शब्दानें आम्ही म्हणजे जिवंत सोडूं ही आशा सोड. तुझे रक्तप्राशनाची इच्छा भुमी फार करते. अशा पातक्याचा पृथ्वीस भार होतो. भूभार हरण करणें हा आम्हा क्षत्रियांचा धर्म. आतां तुलाच मारतों असें नाही. तर वंश विस्तार तूं त्यांस तुला मारून तुझे आईबाप मूल यांचें मग छेदन करूं. काळजी करूं नको. (असे भयंकर

शब्द ऐकून चरणास मिठी घालतो आणि विनावितो) काका, नका नका असे बोलू नका. आजपावेतो माझे कोमल शब्द, नाजूक माझी तनु असे वर्णित होतां. आणि हेच शब्द वज्रघात असे उच्चारितां हा दोष आपला किंवा जिव्हेचापण आपला नसेल. जिव्हेचा हेच खरें; कारण असें कीं, प्राणी या जिव्हेस षड्रस अन्नभक्षणार्थ अमृततुल्य पदार्थ देतो, परंतु प्रसंगास अमृतवल्ली न होतां विषवल्लीसारखा वर्णोच्चारें करून घात करते. प्रत्यय आतांच ध्या. तो असा कीं, गतगोष्टीरूपक दाखवितो. खद्योतानें कधीं सूर्यास भक्षण केलें काय ? पिप्पिलिकेनें कधीं सागर प्रासिला काय ? तसेंच पाषाणवृष्टी होऊन वायूचे चरण भंग होतील काय ? किंवा कर्पूर वृष्टीनें अग्नी कधीं शांत झाला काय ? तर या अशा न होणाऱ्या गोष्टी तसेंच मातापित्यानें पुत्र घात कधींच केला नसेल व आपणही - करणार नाहीं. मला वाईट वाटावें आणि आपलें व माझें द्वयीत घडावें म्हणून या दुष्ट जिव्हेनें उच्चार केला. आतां आपण वडील आणि मी आपलें दीन लेकरुं याचा विचार करा. मग काय करणें तें करा. आतां मरणार तर मला मारा पण आई व बाबा यांचे जिवास दुःख देऊं नका येवढें मला देणें द्या. आज पावेतो माझे जसे हट्ट चालविले तसा येवढा हट्ट चालवा (असें बोलून चरणावर देह ठेवितो.)

चौधे परस्पर विचार करतात कीं, ह्या वेळेस कारटा

बरा सांपडला आहे तर ह्याला सोडून उपयोग नाही. ह्याचा घातच केला पाहिजे. असा विचार करून चौघांनी एकदम शस्त्र घाय केला, परंतु त्या बालकास दोन वार लागले व दोन वार चुकले गेले म्हणून तो बालक वाचला, नाहीपेक्षां तात्काळ मृत्यु पावला असता. तो बालक वार लागले या कारणाने अगदी मृतप्राय होऊन पडला. ते त्या दुष्ट दायदाने अवलोकन करतांच त्यास हा मरण पावला असे वाटून ते निघून गेले. (इकडे माता पिता जागृत होऊन पाहतात) तो आपले सन्निध पुत्र कमलनाभ निद्रिस्त असतां नाहीसा झाला असे पाहतांच काय हो त्या नृपाची अवस्था झाली असेल ती सांगतां येत नाही. थोरावर प्रसंग आलेला प्राण्यांनी पाहिला अथवा श्रवण केला तथापि दुःखाचे मूळ होऊन भीतीला कारण होते. मग ज्यावर प्रसंग गुदरला असेल त्याची काय हो दशा. अशा अघोर विपिनीमध्ये घोर प्रसंग घात झाला तेव्हां स्त्रीसह पुत्रशोकें व्याप्त होऊन कमलनाभ कमलनाभ असे वारंवार उच्चारण करित वनांत भ्रमण करूं लागले. जगदीश्वराने प्राणि मात्रास दुःख होणारे असे अनेक पदार्थ उत्पन्न केले. ते असे कीं, द्रव्यनाश, वस्त्रनाश, कार्यहानी, गृहनाश, कुटुंबहानी, स्त्रीवियोग, प्राणहानी इतके प्राधान्य असतांही पुत्रशोकच विशेष होण्याचे कारण आपले प्राण गत झाले असतांही पुत्र सुखी असेल तर इहलोकीं सुख न

प्राप्त झालें तथापि स्वर्ग सुखाची आशा धरून पुत्रावर ममत्व विशेष ठेवून आत्मदेहाचे आशेपासून विमुक्त राहतो. तो विचारवंत खरा.

विलो०—बाळा कमलनाभा, आम्हास या दीन अनाथास या लोकीं घोर वनांत सोडून कोठें गेलास. आतां तुजवाचून आम्हास सुखाचा मार्ग कोण दाखवील. दाखविण्यास कोणीही राहिलें नाहीं. ज्या काळीं ईश्वरानें अशा सुखाचा प्रसंग गुदरविला ते वेळीं आपल्या मंजुळें शब्दें करून आमच्या दुःखाचें शांतवन केलेंस आणि या प्रसंगां आमचा कंटाळा कां केलास. जशी धेनु वत्साकरितां हंबरडे फोडते तसेंच या वेळीं दुःख डोहांत बुडतें तर यांतून तारण्यास इतकाच उपाय आहे कीं, तुझी भेट होणें हीच दुःख सागरांतून तारण्यास नौका आहे. (असें बोलून वारंवार श्वासोश्वास टाकीत होत्साती कमलनाभ कमलनाभ असें उच्चारित विस्मय करते कीं, मी अन्यजन्मीं मातापुत्रामध्ये विघड पाडल असेल या योगें ईश्वर मज गरीबावर निष्ठुर होऊन भक्तवत्सल बृद कंठांतील काढून टाकिलें आहे म्हणून असें माझे रत्न काळानें हरण करून नेलें. आज मी पुत्रावांचून दीन झालें. माझे लेकरूं मला आतां कसें भेटेल. आतां मी कमलनाभ असें उच्चारतें तथापि

आतां माझे वत्स मजवर रुसलें, आतां तो मजसन्निध येणार नाही आणि मी त्यास हाक मारतें पण मजअनाथावर दिनानाथ याणें निर्दय होऊन असा घोर प्रसंग दिला. या प्रसंगीं वत्सास तरी कशी दया येईल. पुत्रावांचून न आम्ही या लोकीं अंध झालों असें बोलून पुत्र शोके व्यथित होत्साती मूर्च्छित होते.)

चंद्र०—स्त्रिची अशी स्थिति पाहून मोहें व्यापित तिला हृदयीं धरून दुःख भरीत तिचें शांतवन करितो. प्रिये आज पावेतो मजवर इतका प्रसंग आला तथापि मी धैर्याचा त्याग केला नाही. कारण असें कीं, या दुःखास व सुखास आम्ही तिघे अधिकारी होतो. या कारणानें राजापेक्षांही वनांत सुख विशेष आहे असें समजून कालक्षेप केला. आतां तर मी वनांत निघालों. माझे राज्य भ्रष्ट झालें. लक्ष्मीपती स्वगस्वामी मजवर कोपाविष्ट होऊन माझ्या वत्साचा ग्रास केला. आणि प्रिये तूंही माझा कंटाळा करून निघालीस. तुम्हा उभयतांच्या दुःखाचा भार घेण्यास मी कसा वाचलों (पुत्र पुत्र मुखानें उच्चारितो आणि दशदिशेस पाहतो तों पुत्र आला असा भास होऊन वृक्षादि श्वापदांची प्रार्थना करितो.)

बिलो०—महाराज, आतां मी समजलें. माझे लेकळें

कोमल त्यास हें वनवास दुःख सहन न होतां तो स्वर्ग सुख घेण्यास गेला. आतां आम्हा तो गेला याचा खेद करूं तर दोषी होऊं. तें असें कीं, आमचा धर्म पुत्रास सुख द्यावें तें आम्हा पातक्यांच्या हातून न घडले. तो स्वपराक्रमानें सुख भोगीत असतां तें न पाहतां खेद करणें हें अनुचित कर्म. हेंच दोषाचें मूळ.

चंद्र० — प्रिये, माझ्या बालकास वागशरें कां ताडितेस. तो अशा प्रसंगीं आमचा कंटाळा करणार नाही हा खचित निश्चय. माझे बुद्धीस असें वाटतें कीं, त्यास कोणीं श्वापदानें हरण केला असेल असा निश्चय करून चोर्हीकडे पाहतात तो श्वापदाची पदमुद्रा दृष्टीस न पडतां मनुष्याच्या पावलाचें वळण दृष्टीस पडलें. ते वेळीं दायादाचा तर्क मनांत येऊन पुत्राचा शोक करीत निघाले.

(कमलनाभ कालरूपी दायादाचे हातांतून सुटल्यावर अरण्य भ्रमण करीत चालला आणि ईश्वराची स्तुति करूं लागला. हे परमेश्वरा तुझे ठिकाणीं दया असतां मी दीन मजवर कसा निर्दय होऊन मज दीनावर असा प्रसंग दिलास. तूं कसा आहेस. दयेचा सागर आहेस असें बोलून विस्मित होत्सातां या सागर शब्दावर विस्तार करतो) परमेश्वरा तूं सर्व जग उत्पन्न करतोस आणि

प्राणिमात्रांचें रक्षण होण्याकरितां काला कालास पर्जन्य-
वृष्टी करून सर्वांची शांती करितोस आणि या प्रजे-
पासून तुझ्या नियमांत भंग झाला तर अनावृष्टी करून
सर्व नद्यांदि करून पृथ्वीतील जल पृथ्वीत नाहीसं होतें.
तथापि सागराचे जलाचा न्यूनपणा होणें तो न होतां
त्यांत वास्तव्य करणाऱ्या जीवांस असा प्रसंग अनावर
आलेला तो समजूं देत नाहीं असा तुझे ठिकाणीं साग-
राचा अधिकार असतां या प्रसंगां आम्हावर निर्दय होऊन
अशा दुःख संताप अर्थांतून शांत करणार पृथ्वीतील
जल शोषित झालें तसेंच सागराचेंही शोषित झालें म्हणावें
तर चराचर चाललें आहे म्हणून दृश्यशमान सागराचे ठिका-
णींही तुझा अंश आहे तर एक देहांत भिन्न विचार
तुला नीट दिसतो यासाठीं असें न करतां मज दीनावर
कृपाळू होऊन या घोर प्रसंगांतून रक्षण करणार कोणीं
माझे राहिलें नाहीं. मी दीन झालों आणि तूं नाथ आहे-
स म्हणून सर्व जगतांत तुला दीनानाथ म्हणतात. असा
ईश्वराचा धावा करित जात असतां. माध्यान काल प्राप्त
झाला. त्या सूर्याच्या तीक्ष्ण किरणांपासून त्या सकुमार
वत्सास ताप होऊं लागला. ज्यास कधींही वनवासदुःख
ठाऊक नसल्या कारणानें हा प्रसंग त्यास प्राप्त झाला
आणि तें दुःख प्रबल होण्यास कारण मातापित्यांचा वियोग.

मग त्या प्रसंगत त्याजवर किती तऱ्हेने दुःखाचे पर्वत लोटले हे सुजानींच अनुमान करावे. असे दुःख त्यास न सहन होतां उष्णाची लपेट लागून ते दीन वत्स मृतपाय होऊन पडले. मुखाने आई, बाबा, मला सोडून कोठे गेलां. आतां मला उदक देण्यास कोणीं राहिले नाहीं. अंतकाल समयीं माझ्या मुखांत कोणीं उदक घालील काय? (अशी आशा करित वारंवार ईश्वराचा धावा करितो आणि त्यास पूर्व स्थितीचे स्मरण होऊन अति दुःख होऊन तो बालक बोलनासा झाला. इतकी त्याला मूर्च्छा आली.)

रत्नाजी—(इकडे राजा वनांत गेला हे कळल्यावर रत्नाजीस अति दुःख झाले) प्रजाजनांचा अहःकार पाहून राजाचा शोध करावयास निघाला. जातां जातां त्या दुष्ट रूपसेनादि करून चौकडीची मार्गांत भेट होतांच त्या गरीब विचाऱ्या राजसेवकास यमदूतच आले कीं काय असा भास होऊन मोठा भयाभीत होत्सातां मनांत विचार करूं लागला कीं, हे बब्बुल वृक्षासारखे दुसरे जीवास दुःख देणारे आणि ह्या प्राण्याचे हातून परोपकार कधीं न होणारे हे प्राणी मी राजसेवक असे समजून माझा घात करतील अशा भयाने मोठी शिला पाहून आड छपून बसला. ते समयीं तो दृश्यमान न झाल्या कारणाने तो

बचला गेला. ते गेल्यानंतर दुःख करीत निघाला. मार्गाने मार्गस्य लोकांस त्याचा असा भास होई की, हा कोणी भ्रमिष्ट चालला आहे. इतके स्वामी दुःखाने शरीर कश होऊन नेत्र आरक्त असतांही बोलणेंही बाचकत बोलत असे. या कारणाने असा विस्मित भास होई. तो रत्नाजी ज्या मार्गाने निघाला त्या वनांत चंद्रशेखर नसतां पुत्र कमलनाभ मात्र मूर्च्छित पडला होता. तो त्यानें यजमान पाहून अति गहिवरयुक्त होत्सांतां त्यास त्दर्यो धरतो आणि विलापास आरंभ करतो. कांहीं काल गेल्यावर त्याच्या मुखांत उदक घालून अंकावर घेऊन बसतो.

कमल०—(त्यास उदक मिळाल्या कारणाने तें वत्स निद्रस्त प्राण्यापरी जागृत होऊन मुखाने बाबा, आई असे शब्द उच्चारित नेत्र उघडिते, तो प्रियसखा रत्नाजी पाहून मोठ्या प्रेमाने त्याच्या गळ्यास मिठी घालतो आणि रूदन करून विचारतो) रत्नाजी, आज मजवर कृपाळू होऊन अंतकाळ समयांत मला जीबदान दिलेंस. जन्म देता पिता जरी दुसरा आहे तरी येसमर्यो मजवर कठोर मन करून त्यानें माझा त्याग केला, त्यावांचून निरधरि निराश्रित होत्सातां या वनांत भडकत फिरतो. आतां आई व बाबा मला कसे भेटतील. त्यांजवांचून माझे प्राण जाण्याची इच्छा करूं पाहात आहेत तर कसेही करून त्यांची

भेट होईल असें कर. हा हेतु तुजवांचून सिद्ध कोण करणार.

रत्नाजी—(बालकाचे दुःख भरित शब्द ऐकून त्यास मोठी दया आली आणि त्यास सांगतो की,) महाराज नका, नका, असें दुःख करूं नका, हा सेवक आपली सेवा करून आपल्यास सुख होईल तेथे प्राण खर्चण्यास सिद्ध आहे. जे समयीं आपण राजापासून दूर झालां ते समयीं गृहाची व स्त्रीपुत्राची आशा सोडून चरण सेवेचे आशेनें आलों, तों आपली मात्र गांठ पडली. आतां हुकूम झाल्यास आपल्या पित्याचाही शोध करीन पण या वनांत आपले दुष्ट दायाद येतात असें माझ्या दृष्टीस आलें. ते आपल्यास पाहतील तर आपला घात करतील (असें बोलून त्याचें शांतवन करतो.)

कमल०—मार्गील झालेली हकीकत सांगून त्यास पाठवून देतो.

रत्नाजी—(त्याचें तें वर्तमान ऐकून त्यास बरें वाटलें आणि तो निघून गेला.) (रत्नाजी गेल्यावर कमलनाभास अति दुःख झालें आणि दायादाचे भयानें दुसरे वनांत भ्रमण करूं लागला. अशा दुःख समयीं त्या दीन वत्साची काय हो दशा ! त्याच्या स्थितीचें वर्णन करण्यास कोणींही समर्थ नाही. जसें ग्रहणसमयीं

सूर्य चंद्रास ग्रह ग्रासित करतात तदन्वये दायदपीडेने बालक व्यथित होतें. असा दुःखी प्राणी जाफर देशी सुतनंदा अरण्यांत जाऊन पोहोचला. काय हो, त्या वनाचे वर्णन करावें. असा दुःखी प्राणी त्या मनोहर स्थळीं येतांच हर्षित होऊन दुःख विरहित होत्साता, कुलधर्मप्रमाणें विहार करूं लागला.) त्या वनां घृत-मारीच नामें राक्षस वास करीत होता. तो मोठा कपटी असून पराक्रमीही होता. त्यानें कुंज देशातील महमद जानसेन याची कन्या विलासतरंगिनी या नामें करून हरण करून आणिली होती. अशा कन्येची आणि कमलनाभाची एक दृष्टी होतांच उभयतांसही कामदेवानें आपले हस्तगत करून घेतलें. आणि दोघांवर आपली पूर्ण दृष्टी ठेवतांच दोघेही काम लपेटानें ग्लानी येऊन श्वासोश्वास टाकीत भूमीस आलिंगन देऊं लागले. घृतमारीच यानें त्या कन्येची अशी स्थिति पाहतांच तिचे मुखांत उदक घालून स्कंदावर घेऊन मार्गानें आपले स्थळीं यावें म्हणून निघाला. तोही विलासतरंगिनी जागृत होऊन पाहती तो कमलनाभ दृष्टीस पडेना ते वेळीं झालेलें दुःख कांहींच नाहीं. इतकें दुःख तिचे जिवास भासलें आणि मोठ्या आक्रोशानें रूदन करूं लागली. ते वेळीं राक्षस तिचे श्वातवन कर-

तो तथापि तिचा हुंदका राहिना. मग कांहीं वेळ विश्रांती घ्यावी म्हणून एक मोठी शिळा पाहून तिजवर बसले. त्या राक्षसास ती शोभनी अनुकूल नव्हती, या कारणाने तो तिच्या सेवेत मोठा तत्पर असे. त्या विलासतरंगिनीस मन्मथ मार न सहन होता मोठी गलित झाली आणि मनांत विचार करते कीं, हे वर्तमान या दुष्टास सांगेन तर हा त्याचा घात करील. तर बरे न सांगावे तर हा द्विपदीं अर्घ्यांचल असे म्हणतो. मग राजपुत्राची गांठ कशी पडेल. या हेतूने हातांतील सुवर्णाची अंगुली काढून आपले नांव व आपली झालेली सर्व स्थिति सुवर्णाचे अक्षराने खोदून मार्गस्थ झाली.

(इकडे कमलनाभ कामाने व्यथित होऊन मूर्च्छित पडला असतां त्यास सुखानुभव होण्याचे रूप दाखवितो) त्यांचा काल आजपावेतो प्रतिकूल होता त्या योगाने सानकूल गोष्टी असतांही प्रतिकूल झाल्या. तीच त्याची कालदशा फिरली (तो अनिष्ट असतां इष्ट कसे झाले हे दाखवितो) ज्या वृक्षाखाली कमलनाभ निद्रिस्त होता त्याच वृक्षावर एक गरुडपक्षी वास करीत असे. हा पक्षी स्वभावाने फार क्रूर व दिसण्यांत मोठा भयंकर दिसत होता तरी मृतप्राय कमलनाभास पाहतांच मोठी दया उत्पन्न होऊन वृक्षाखाली उतरला आणि उदकाचे त्या-

च्या शिरावर पक्षानें शिंचन करतांच कमलनाभ जागृत झाला आणि प्रथम जिकडे विलासतरंगिनी दृष्टीस पडली होती त्याच प्रदेशाकडे त्याची दृष्टी लागून राहिली आणि तिचा शोध करण्याच्या हेतूने त्या वनाकडे निघाला. व तो पक्षी आपल्या वृक्षावर जाऊन बसला. ह्या पक्ष्याचा गुण सर्वास अनुभवसिद्ध असतां आतांचें हें कर्म सर्वांच्या दृष्टीस आलें. यावरून काल अनुकूलतेचें रूप कसें असतें हा प्रत्यय पाहावा.

कमल०—त्या मार्गानें विलासतरंगिनीचा शोध करीत निघाला त्या वेळेस त्याचें लक्ष्य विलासतरंगिनीच्या भेटीविषयी तल्लिन होऊन मागील झालेलें दुःख सर्व विसरून गेला. त्या विलासतरंगिनीचे नेत्रबाण हृदयाचा भेद करून गेले तेवढेंच त्याच्या जिवास दुःख होत असून अन्य दुःखांचें कसें विस्मरण झालें, तर महत रोग्यास दैवयोगानें अमृतवल्ली मिळून त्याच्या रोगाचें भस्म होऊन जातें तसें त्याच्या दुःखरूप रोगास जाळणाऱी ही विलासतरंगिनी संजीवनी कारण झाली. त्या योगें स्वप्नवत मागील दुःख झालें. आणि तो मार्गानें जातेसमयीं वनाचे एकेक प्रदेश पाहात चालला. तो प्रथम त्याच्या नजरेस केतकी वनाचा भाग. दृष्टीस पडतांच लावण्यलतिका विलासतरंगिनीच्या

रूपाचा ठसा त्याच्या ध्यानांत येऊन तिच्या अवयवांचे वर्णन करिता झाला. प्रथम केतकी वन अवलोकन करून त्या केतकी पुष्पाचा रंग पाहतांच मनांत म्हणतो. या वनांत विलासतरंगिनी येतांच पृथ्वी जसे जल शोषिते तदन्वये या विलासतरंगिनीने या केतकी पुष्पाचा रंग उतरून घेतला म्हणून हे वृक्ष निस्तेज राहिले. अरेरे, पाहा पाहा ही मालती किती सकुमार, परंतु माझे नेत्रास मोठी कठोर दिसते. याचे कारण इतकेच कीं, माझ्या मनोहर प्रियेकडे कोमलता जाऊन हिचे ठिकाणीं कांहीं राहिली नाहीं. असे मार्गानें अनेक वृक्ष पाहून त्यास विरह व्यथा न सहन होतां ज्यास त्यास तिची उपमा देऊं लागला. जिकडे तिकडे पाहून यास असे वाटे कीं, विलासतरंगिनी येऊन मजला मंजूळ स्वरे करून हाक मारिते कीं काय! एकून माझ्या करतां तिचे जिवास अती दुःख होतें आहे आणि दीर्घ स्वरे करून हाका मारिते आहे असे त्यास भासून भानरहित झाला. त्या वनीं अनेक पक्षी स्वच्छंदानें भ्रमण करतांना किलबिल शब्द दीर्घ स्वरे करित असतां ते श्रवण करून म्हणतो. हो हो प्रिये आलों, दुःख करूं नको. असे म्हणून लग्बगीने विलासतरंगिनीस आलिंगन द्यावे म्हणून वृक्षास देऊं लागला. वारंवार कांहीं स्मृतींत व बेसावधपणांत

कालक्रमण करीत असतां व सूर्य अस्तमान होण्याचा समय जवळ आला असतां हा प्रातःकाळ पासून तृषेने व क्षुधेने व्यापित असतां त्यास तिचे वियोगाने तत्संबंधी कांहींच दुःखानुभव आला नव्हता, पण तो सकुमार राजपुत्र त्यास आज पावेतो कामदेवाने जसे ग्रासित केले तसे कोणासही केले नसेल. शंकरानी कामास दग्ध करून अनंग केले तथापि या समयीं मूर्तिमंत शराने कमलनाभास पिडिले. त्या योगें तो बालक विशेष दुःखी होत्सातां तृषेने व्याप्त होऊन उदकाचा शोध करीत जातां जातां मोठा नदीचा प्रवाह पाहून त्यास आनंद झाला आणि जिवाचें समाधान केले. तेथें हस्तपाद प्रक्षालन करून उदक प्राशनाची इत्सा करितो तो इतक्यांत त्या नदीचे तटाकास कांहीं पक्ककलाचे वृक्ष अवलोकन करून त्या वृक्षाची स्वहस्ताने फले काढिलीं आणि भक्षण करावीं अशी उत्सुकता करितो तो विलासतरंगिनीची स्मृती होऊन त्यास असे वाटले कीं, आपण फलाहार करावा आणि माझ्या प्रियेने उपोषित असावे हे मला उत्सित काय? तर असे नाही. आपला व तिचा ईश्वरी नियमाप्रमाणें विहार झाल्यानंतर आहार करूं असे म्हणून फळाचें रक्षण करतो. आणि फलविरहित उदक प्राशन करितो. तृषा शांत झाल्यावर मोठा एक

आम्र वृक्ष पाहून त्याच्या छायेस विश्रांतीकरितां बसतो. इतक्यांत सूर्यास्त समय निकट प्राप्त झाला तों त्याची आरक्त मुद्रा पाहतांच मनांत म्हणतो. अरे, ह्या वेळ पावेतों या सूर्याचें तेज पीत वर्ण भासत असतां अकस्मात आरक्त वर्ण झालें याचें कारण काय असेल. हं हं, हा सूर्य नव्हे समजलों. हा वेळ पावेतों विलासतरंगिनीनें माझा शोध करून माझी भेट न झाल्या कारणानें इजला क्रोध येऊन असा मुखकमलाचा भास झाला काय? नाही नाही असेंही होणार नाही. मजवर ममता आहे. तर इतका रोष होणार नाही. मग असें भासण्याचें कारण काय? समजलों. इचा गौर वर्ण सुवर्णासारखा सतेज. अशा सकुमार स्त्रियेस निर्दय कामानें आपली पूर्ण छाया घातली. ती कशी, जसा द्रव्य हरण करण्यास तस्कर छाप घालतो, तदनुसार माझ्या प्रियेच्या यौवन द्रव्याचा अपहार करण्यास हा दुष्ट मदन सिद्ध झाला. याच्या पीडेनें त्या मृगनयनांचें मुख आरक्त झालें. असें बोलून तिला विनवितो कीं, प्रिये झाला हा प्रकार नीट. आतां दुःख करूं नको. या पुष्पधन्व्यापासून तुला सोडविण्यास मी सिद्ध आहे. दुःख करूं नको असें आपल्याशीं बोलत असतां आणि त्या सूर्याकडे विलासतरंगिनीच असें समजून मोठ्या प्रेमदृष्टीनें पाहतो. तों नित्य नियमाप्रमाणें भानु अ-

स्त पावला. नंतर विलासतरंगिनीने मजला मोहित करून प्रेम पाशांत माझे मन आकर्षण करून माझे बरोबर मधुर शब्दाने भाषण करणें तें न करतां मुख दाखवून जिवास चटका मात्र लाविला. माझी प्रिया कोठें गेली. आतां मला कशी भेटेल. असा विचारांत पडला. व इकडे विलास तरंगिनीने आपली सर्व हकीकत शिळेवर खोदून राक्षसासहवर्तमान त्याचे वनांत येऊन दाखल झाली. त्या सकुमार राजकन्येची कमलनाभाचे मुख पाहून कशी स्थिति झाली. ती वर्णन करण्यास व श्रवण करण्यास मोठे धारिष्टवानच पाहिजेत. याचें कारण असे कीं, जो शूर नर आहे तो अशा प्रसंगांतून पार पडतो. ते प्रसंग असे कीं, रणामध्ये कुंजरानें मोहरा केला अथवा शतघ्नीचा प्रहार किंवा खंजिराची झटक अशा अनेक दारुण प्रसंगांतून शूर कशाही युक्तीने पार पडेल. पण या काम व्यथेने दुःखित विलासतरंगिनीची स्थिति ऐकण्यास जो व्याप्त झाला त्या पुरुषास व स्त्रीस मुक्त होण्यास मार्मिकपणा झाल्यावांचून दुसरा मार्ग नाही. तर हा कमलनाभ, व ती विलासतरंगिनी या उभयतांस त्या मार्मिकपणाविषयी परिज्ञान कमी असल्या कारणानें ती विचारी कामाक्षीने व्यथित होऊन दुःख भोगण्यास प्राप्त झाली. राक्षसानें मोठी गुहा पाहन

त्यांत विलासतरंगिनीस ठेवून आपण वन भ्रमण करण्यास गेली. व विलासतरंगिनी त्याचे दुःखाने ईश्वराचा धांवा करू लागली.

विलास० —जगदीश्वरा आज पावेतो अनेक प्रकारे दुःख भोगिले पण अद्यापि या दीन कन्येची तुला दया येत नाही. काय माझे कर्मदशा ग्रहांतून बांगांत हवा खाण्याकरितां आले. तेथे या दुष्ट निशाचराने माझे हरण केले. जसा सिंहाचा भाग श्वानाने न्यावा तदन्वये मी राजकन्या, मला या दुष्टाने आणिले ते वेळेस त्या राज सिंहास पाहीपर्यंत मला दुःख वाटत होते. पण सुतनंदारण्यां त्या मनमोहनास पाहून मागील दुःख विसरून त्याच्यापासून सुखानुभव घेईन अशी आशा करित असतां सर्व माझे मनोरथ व्यर्थ झाले. ते कसे कीं, मोठ्या दरिद्र्यास अमोत्य रत्न दृष्टीस पडविणे आणि उचलण्यास जावे अशी आशा उत्पन्न होतांच दृष्टीने दिसेनासे व्हावे. तदन्वये या पापी नेत्राने त्याचे मुख पाहिले. आणि जिवास कांहीं सुखानुभव घेतो तो या दुष्ट मेल्या राक्षसाने मला दोन शब्दसुद्धां बरी बोलू दिले नाहीत. या दुष्ट मेल्याचा ईश्वर कधी सत्यानास करील तो करो. आतां त्याजवांचून माझे प्राण जाऊं पाहतात. तो आतां प्रियसखा येऊन या प्रसंगी

माझे हेतु परिपूर्ण करील तर माझे समान या लोकीं दुस-
री धन्य कोणीच होणार नाही. पण बाई कशानें तो
येणार. याचें कारण असे कीं, अन्य जन्मीं स्त्रीपुरुषांत
विघड पाडला असेल म्हणून अशी गोष्ट घडून आली. जर
यापासून सुख प्राप्त व्हावयाचें असतें तर इतकें दुःख क-
धींही घडलें नसतें. त्यांतून तो पुरुष मला प्राप्त होई-
ल अशी व्यर्थ आशा करितें. याचें कारण असे कीं,
तो कोणत्या अरण्यांत व मीं कोठें. माझे राहावयाचें स्थळ
त्यास ठाऊकही नाही. आणि मी व्यर्थ आशा करतें
पण या आशेचें फल ईश्वर काय देईल तें देवो.

कमल ०—(त्या विलासतरंगिनीच्या प्रेमपाशांत सांपडले-
ला जीव वारंवार श्वासोश्वास टाकीत वनांत भ्रमिष्ठापरी
फिरत असतां मध्यान रात्रीं माध्यान्हीस चंद्र आला. या
योगें अरण्यांतील वनशोभा पाहण्यास बिलकुल अडचण
पडत नसे. ते सर्व वनांतील चमत्कार पाहून कमलना-
भ अती दुःखित झाला. याचें कारण असे कीं, प्राण्या-
चें दुःख प्रबल होण्याविषयींचा निबंध दाखवितो. प्रा-
णिमात्रास ईश्वरानें अनेक व्यासंग ठेविले. तथापि सर्व
कारणापेक्षां विषय मोहित जिवास जें दुःख होतें तत्समान
दुसरें दुःख कोणतेंच नाही. ग्रहस्थाश्रमीं सर्व कार्यभा-
ग करण्यास प्राण्याची उमेद असते. तथापि एखादें

कार्य मनाप्रमाणे न सिद्ध झाले तथापि त्या दुःखाचा प्रकार कमी भासतो. तर अशीं अनेक दुःखे असलीं तथापि तीं सर्व दुःखे एकीकडे आणि काम व्यथेचे दुःख एकीकडे. ते असे. स्वतः अनुभव घेतल्याशिवाय याचा विस्तार होण्यास मोठा गौण पक्ष भासतो. असेच कोणत्याही पदार्थाचा व रत्नाचा तसाच जिवानुभव घेणे तो घेतल्यावांचून श्रद्धेची दृढता होत नाही तर विषयानुभव या कमलनाभास नसल्या कारणाने हा प्राणी विशेष गलित झाला. आणि त्याच्या दुःखाची वृद्धी झाली. ती अशी की, त्यास सर्व प्राणिमात्रांस सुख देणारे पदार्थ शत्रुवत भासूं लागले. ईश्वरा तूं दयाळू असे असतां माझ्या प्रियेचा व माझा वियोग झाला या योगे मी प्राणत्याग करण्याविषयी इच्छा करितो तथापि ती पुनरपी भेटेल अशी आशा धरून पुनः जिवाचे रक्षण करावेसे वाटते तर माझ्या जिवाचा घात करण्यास अनेक प्राणी वाट पाहतात तर यापासून रक्षण करणार क्षीराब्धीपत्ते तुजवांचून कोणी राहिले नाही असे बोलून वारंवार चहूंकडे पाहतो आणि मुखाने मनवेधक सुंदरीचे स्मरण करतो (या प्राण्यास कामाने ग्रासित केले त्यामुळे त्यास वनांत अनेक श्रापदे दृष्टीस पडलीं तथापि त्यास भीतीच. भास कांहीच वाटला नाही. कायहो कामदेवाची

करणी, या प्रसंगीं काय अघटित घडलें. तें असें कीं, जसा व्याध मच्छ घातक जाळें टाकून जीवातें आकर्षण करितो तत्समान या प्रसंगीं कमलनाभ हाच कोणीं जीव आणि तो सुंदरीच्या मोहरूपी जाळ्यांत सांपडलेल्या असवास धीवररूपी मदन त्यास बद्ध करितो. आतां जगदीश्वरानें या प्राण्यास मुक्त करावें. केवळ याचीच दया करतो असें नाहीं. काम जालामध्ये सांपडलेल्या जीवाची सुटका होण्याकरतांही मी प्रार्थितो. (चंद्राकडे पाहतो आणि त्यास सूर्य असें भासून हात जोडून त्यास विनवितो कीं,) हे भास्करा, तुझ्या वंशांत माझे जनन. तूं माझ्यावर दया करणें ती न करतां मज दीनावर अग्निरूप किरणानें माझे शरीर दग्ध करण्यास सिद्ध झालास तर मज गरीबावर कृपा कर. अन्य जीवास दृश्यमान पदार्थास तुझ्या वियोगें गती उत्तम होते तर मजवर कां इतका निर्दय झालास. हं हं समजलों. अरेरे, मी या सूर्यावर व्यर्थ दोष कां ठेवितो. केवळ या सूर्यानें मजवर रोष ठेविला असें नाहीं. हा चंद्र अमृतराजा असतांही अमृत वृष्टी न करतां विष वृष्टी करितो. याचे ठिकाणीं इतकी तीक्ष्णता आज मजला दग्ध करण्याकरितांच झाली काय? असा हा पवन वज्र घाताप्रमाणें प्रहार करितो. अशा दुःख समयीं माझी प्रिया मजला प्रेमानें आलिंगन देईल तर सर्व

दुःखानुभव विसरून सुखानुभव घेण्यास पात्र होईल. हः हः कशानें गोष्ट घडणार. या अर्शीतून सुटल्यानंतर मग ही आशा घडेल पण कशानें घडणार? इतक्यांत पंचपंच उषःकाळ प्राप्त झाला. त्या कमलनाभाची चार प्रहर निशी जाईपर्यंत कशी स्थिति झाली (एतद्विषयी अनुभविक प्रत्यक्ष दाखवितो.) जसे चक्रवाक पक्षी परस्पर भेटण्याच्या उद्देशानें एकमेकास पाहून विरह दुःखांत निमग्न असतात, परंतु त्यांची लौकर भेट जशी न होऊन श्वासोश्वास टाकित्यात तशी अवस्था या राजपुत्राची झाली व त्या चक्रवाकाचा गुण असा आहे कीं, कोणत्याही नदी तीराच्या एके तटाकीं स्त्री व एके तटाकीं पुरुष असे बसोन परस्पर भेटण्याची इच्छा करितात. स्त्रीस भेटण्यास पुरुष जातो व पुरुषास भेटण्यास स्त्री येते. असा दारुण प्रसंग करतात, परंतु परस्पराचे एक चित्तात्मक गुण उत्पन्न होत नाहींत आणि प्रातःकाळ होतो, तदनुसार कोणते वर्नी विलासतरंगिनी आणि कोणते वर्नी कमलनाभ असैं असतां परस्पराचे मनसंकल्प भेटण्याविषयीं तर पूर्ण, परंतु चक्रवाकापरी त्या राजतनयास ती निशी गेली. निशी आत्तिक्रमण झाल्यावर तो सुकुमार राजतनय त्यास असा दारुण प्रसंग कधींच आला नव्हता आणि तो उपोषित तिच्या ध्यासानें जठराग्नि व कामाग्नि या

परस्पराचें ऐक्य होऊन या दीन वत्सास मारण्यास सिद्ध झाले. अशा प्रसंगांतून कमलनाभाच्या जिवाचें रक्षण होण्याचें कारण इतकेंच वाटतें कीं, ब्रम्हदेव चराचर उत्पन्न करतो आणि त्याचे ललाटी सुख दुःखानुभवार्ची अक्षरें लिहितो आणि त्याप्रमाणें त्या प्राण्यास तदन्वयें गती होते, तशी या कमलनाभास ब्रम्हदेवानें जन्म दिला आणि याचे सुखदुःखार्ची अक्षरें आदिशक्तीनें स्वहस्तानें शिलेवर सुवर्ण अक्षरें लेखन केलीं काय म्हणून कामा सारखे मारते असतांही त्याच्या जिवास अपाय न होता तो सुखानुभव घेण्यास पात्र झाला. असा प्राणी मार्गी नेत्राने अश्रुधारा टाकीत मार्ग अतिक्रमण करीत चालला तों दोन मुहूर्तांवर अरुणस्वामी येऊन त्याच्या तेजाच्या योगें तमाचा नाश होऊन सर्व कर्मास प्राणी अधिकारी झाले. तसा हा कमलनाभ मनकल्पित कर्म सिद्ध करो) कमलनाभ मार्गानें जात असतां भूमीकडे पाहून मनांत विचार करतो कीं, या मार्गानें माझी मनोहर प्रिया गेली असेल काय? जिनें सर्व माझा जीव नेऊन या देहास दुःख दिलें. आतां ती प्रियाकशी भेटेल, या काळजीनें प्राण जातात. यद्यपि प्राण गेले तरी एका गोष्टीनें सुख मानितों. याचा प्रकार असा कीं, मनोहर प्रियेचे नामोच्चार होतां प्राण गेला तर हें एक मोठें भाग्यच समजतों. आतां देह आशा मात्र रा-

हते यायोगे कोणती गती होणार हें समजत नाही. अशा या प्रसंगी मरणोन्मुख झालेल्या माझ्या जिवास मनवेधक सुंदरीचे अधरामृत मिळेल तर काय माझे भाग्य. अशा कल्पना करीत मार्ग कंठीत चालला. तो दोन प्रहरचा समय प्राप्त झाला. त्या तीक्ष्ण उष्णाच्या ज्वाला त्या व्यथित जिवास सहन न होतां घाबरा होऊन दीनपणे दश दिशेस अवलोकन करतो तो एक वन प्रवेशांतून कुरंग समुदाय जलभास होतांच जलप्राशनाच्या आशेने येतो. तो पाहून राजपुत्र स्त्रीचे वर्णन करण्यास सिद्ध झाला. अशीच अनेक श्वापदे पाहून त्याजवरही उत्प्रेक्षा घेऊं लागला. मृगाच्या समुदायाकडे पाहून म्हणतो. मृगादि श्वापदांनी माझ्या प्रियेचा आहार केला. तो असा की, मृगांनी जिचे नेत्र हरण केले आणि जिचे हास्य चंद्राने, कांती सूर्याने व जिच्या दंतपक्ती कुंदाने हरण केल्या व नासिक अंश शुकानीं हरण केले. सिंघाने तर कटीचा भाग हरण केलाच. आतां हरण करण्याचा संशय ही राहिला नाही. अहो पहा जिची गती हंसानीं आणि गजानीं परस्परांत कलह करून वाटून घेतली. आतां ती प्रिया मला कशी भेटेल असे म्हणून अश्रुपात टाकितो आणि शिळे सन्निध येऊन पोहोचतो व शिला पाहून मनांत विस्मय करतो की, ही मोठी प्रचंड शिला या शिलेवर सुवर्णाचीं अक्षरे दिसतात

तर हैं काय अघटित कर्म, याविषयीं अतिशय आश्चर्य
 वाटून तीं अक्षरें वाचण्याविषयीं त्यांचें मन अतिशय उ-
 च्छुक्त झालें. तीं सर्व विलासतरंगिनें लिहिलेली हकीकत
 यानें वाचन करून पाहतांच त्याचे चित्तास असें वाटलें
 कीं, ज्या मोहन प्रियेनें मनास वेध केला त्या सुंदरीनें मज
 विदित होण्याकरितां लेखन तर केले नसेलना. असें बो-
 लून नेत्रांतून अश्रुपात येतात आणि श्वासोश्वास टाकितो
 आणि काम व्यथित होत्साता मदनास विनवितो कीं, हे
 कुसुमायुधा लीला मात्रेंकरून संपूर्ण विश्वातें जिकितोस
 आणि मोठा पराक्रमी असें तुझे वर्णनही आहे तर या प-
 राक्रमास दूषण कां लावितोस. तें असें कीं शंकरासारखे
 समयोध्ये असून त्याजकडे न जाता सुंदरीच्या वियोग
 व्यथेनें ग्रासित जो मी तर मला पुष्पबाण मारून कोणती
 जगांत कीर्ति संपादन करणार तर आम्हें पुष्पातें धारण
 करूं नको असें बोलून मोठ्या प्रेमानें त्या शिलाक्षरावर
 एक सारखी टक लावून पाहतो. तीं अक्षरें पाहतांच
 इतका मोह उत्पन्न होण्याचें तसेंच कारण होते. त्या अक्ष-
 राचा अभिप्राय इतकाच होता कीं स्नेह मनें करून धारण
 केला. तो स्नेह कशा रीतीचा याविषयीं रूपतिनें दर्शविलें.
 तें असें कीं प्राणीमात्र या शरीरास अनेक सुखोपाय
 करितात तथापि या शरीरापासून कांहीं एक रोग उत्पन्न

होतात आणि शरिरास दुःख देतात तत्रापि ज्या वनांत आपण कधींच गेलों नाहीं त्या वनांतलि वनस्पती क्लेशापासून दूर करितात. असा देहाचा आणि वल्लीचा स्नेहभाव तदनुसार मी कोण व माझे गुण दोष काय हे आपल्यास मुळींच ठाऊक नाहींत या कारणाने चित्तास संशय आणू नये. आपण देह आणि मी वल्ली किंवा मी देह आणि आपण आत्मा. आपल्यावांचुन निराधारी निराश्रित पदरी घेणार आपण आहांतच व माझे राहावयाचे ठिकाण द्वीपदी अरण्यात जसा यज्ञाचा भाग श्वान हरण करते तशी मला या दुष्टाने आणली आहे. तो अभिप्राय असा होता. तो कमलनाभाने पाहिल्या कारणाने त्यास मोह झाला आणि तो बालक ते अरप्य सोडून द्वीपदी अरण्याच्या मार्गाचा शोध करीत चालला. शोध करीत जातां जातां चार एक योजने गेल्या नंतर त्याचे नजरेस कांहीं मनुष्यांची चाऊल आली. नंतर त्यास मोठा आंनद वाटून त्या आश्रमाच्या मार्गाकडे निघाला. त्या आश्रमासन्निध पहातोतो दोन फकीर बसलेले व ज्याचे समोर धुनीही पेटवून राहिलेली आहे व आपले तपोबलें करून कर्तुं आकर्तुं अन्यथा कर्तुं अशा शक्ती ज्यांच्या ठिकाणीं वास करितात असे फकीर पाहतांच हस्त जोडून त्यांचे सन्मुख उभा राहिला. त्या वेळेस त्या फकिरांनीं या बालकाचे

सौंदर्य, चातुर्य व प्रेम पाहून त्यास प्रश्न करितात कीं तूं कोण, या घोर विपिनात तुला येण्याचें कारण काय? असा तुझ्यावर कोणता प्रसंग आला तें सांग. तुझ्या या लीनपणानें आमच्या अंतःकरणास मोह उत्पन्न झाला तर तुजवर कोणताही प्रसंग आला असेल तो निर्भयपणें सांग. तुला त्या प्रसंगांतून दूर करूं. असें त्यांचें अभय वचन मिळतांच कमलनाभास मोठा उत्साह वाटला आणि आपली पूर्वापार हकीकत सांगून विलासतरंगिनीचें स्मरण होतांच कंठ ज्याचा सद्वादित होऊन बसला त्या वेळेस विरह व्यथित प्राणी पाहून त्या फकिरांस दया येऊन त्याणीं त्यास अजिंक शस्त्र दिलें आणि सांगितलें कीं, तूं या वनांत निर्भयपणें वास कर. तुझ्या मनांतील सर्व हेतु परिपूर्ण होतील. असा आशिर्वाद मिळतांच कमलनाभ मार्गस्थ झाला. जातां जातां ज्या पर्वताच्या गुहेंत विलासतरंगिनी वास करीत होती तो पर्वत पाहात पाहात त्या सरोवराचे सन्निध जाऊन पोहोचला. द्वीपदी अरण्याचे ठायीं जे चमत्कार आहेत ते सांगतो. कायहो त्या वनाचें वर्णन करावें. त्या मनोहर स्थळीं किती तऱ्हेचे चमत्कार. त्याचें वर्णन करण्यास मोठा विचार उत्पन्न होतो. याचें कारण असें कीं, काम व्यथा प्रबल होण्याचे असे विचार आहेत, नाना तऱ्हेचीं सुगंधी द्रव्यें, अनेक

जातीची पुष्पे शरत् काल शुक्लपक्ष अशी तयारी असतां-
ही मंदमंद दक्षिण वायूवांचून हे सर्व पदार्थ कांहीं
अंशानी निस्तेज होतील, पण ईश्वरानें या वनाचे ठिकाणीं
असे रीतीचा कांहींच कमी प्रकार नव्हता. तो असा कीं,
तृतीय प्रकृती पुरुष अशा स्थलीं येईल तर त्यासही
काम चेतना होणार आहे, मग विषयी पुरुषास किती
दुःख होईल याविषयी सुज्ञानींच विचार करावा. अहो
पुरुषाची अशी स्थिति तर पुरुषापेक्षांही स्त्रियांचे ठि-
काणीं अष्टगुण काम व्यथा विशेष मग अशा वर्नीं वास
करणाऱ्या स्त्रीवर कायहो तो प्रसंग. अमृत वल्ली अर्शीत
पडल्या प्रमाणेंच प्रसंग जाणिला पाहिजे. वल्ली अर्शी
कशी दग्ध करितो याचें रूप जसे वनांत वा-
यूच्या योगें वृक्षा वृक्षाचें घर्षण होऊन त्यापासून अर्शी
उत्पन्न होतो आणि तो वनांतील अमृतवल्ली आदि-
करून सर्व वनस्पतीस दग्ध करण्यास सिद्ध होतो. त्यास
वणवाग्नी असे म्हणतात तदनुसार या वर्नीं कमलनाभाचे
चित्तास मोह करणारी कामिनी वास करित होती. ज्या
सुंदरीनें कमलनाभाचे चित्तास दृष्टीयोगें ग्रासिलें. अशा
सुंदरीच्या संगानें काय मनुष्याची स्थिति होईल इचें वर्णन क-
रण्यास चित्त व्यग्र होतें हें अनुभव घेणारे मित्रानीं मनीं विचार
करावा. केवळ पुरुषास दुःख आणि स्त्रीस सुख असेंही

नाहीं. जी स्त्री तेथे वास करित होती तिची यौवन द्रव्ये प्रबल होऊन त्याचे वमनाचे परस्पर कामरूप वायूने घर्षण होऊन त्यापासून स्तन मंडलाची नाम पावून तिची अथरामृत षष्ठी दग्ध करूं लागला.

अशी जी विलासतरंगिनी इला त्या कमलनाभाच्या ध्यासाने अन्न उदक विषसमान भासे. आणि तिची कांती कमलपत्रासारिखी मृदु अशा सुंदर देहाची स्थिति काष्ठवत झाली. जिला एकेक पल युगा समान भासे. अशा दुःखांत तिने तीन वर्षे कंठिली. काय हो जिला कमलनाभाचे स्मरण होतांच श्वासोश्वास टाकून रुदन करिते. त्यायोगे असे वाटते की, राहून चंद्रास ग्रासित केले म्हणजे अमृत धारा ते वर्षितो तसेच कमलनाभाची न भेट झाल्या कारणाने दुःख देणारा राहूच असा कमलनाभापासून तिच्या मुख चंद्रांतून अमृत धारा चालल्या. (त्यास अश्रुपात म्हणण्यास शंका उत्पन्न होते) अशी सुंदरी क्लेश भोगीत असतां जगदीश्वरास तिची दया येऊन सानकूर समय जवळ दिला, असे परस्पर एकमेकांच्या ध्यासाने अति क्लेश भोगीत असतां ती विलासतरंगिनी पर्वताच्या गुहेत न चैन पडल्या कारणाने सायंकाळच्या चार घटका दिवसाच्या सुमारास हवा घेण्यास निघाली. तेथे एक सरोवर होते.

त्या सरोवराची शोभा ज्या सरोवराचें उदक मधुरपणा-
 विषयी केवळ अमृता समान सुख देणार व ज्या सरोवरा-
 चे घाट संगमरवरी दगडानें बांधून काढलेले व ज्याचे
 तटाकीं मोठमोठे फळवृक्ष पुष्प वेली यांची निबिड छाया,
 आंत तऱ्हेतऱ्हेचे पक्षी भ्रमण करून सुस्वर शब्दानें
 श्रवण करणाऱ्या जीवास सौख्य देतात. व मंदमंद
 सुगंध पवन योगें तुषार येतात. अशा स्थळी विलासतरं-
 गिनी एका तटाकास विश्रांती घेण्यास बसली आणि
 मनांत विचार करिते कीं, देवा कां माझी दया तुला
 येत नाहीं. अमृताचा कलश रक्षेमध्ये सांडून त्याचा
 कांहींच गुण होत नाहीं, तसे माझे तारुण्याचे दिवस
 गेल्यावर मग या देहाचें काय सार्थक होणार. आज
 माझा प्रिय असता तर स्वच्छंदानें उभयतानीं या निर्मले-
 दकीं यथेच्छ जलक्रीडा केली असती. असें बोलून कपो-
 लावर हस्त ठेवून दुःखित झाली. (इकडे जाफर देशांती-
 ल विजेचंद सावकाराचा पुत्र स्त्रिसहवर्तमान शिकारीस
 निघाला असतां मार्गांत फसून श्वापदांनीं त्याचा प्राण
 घेतला. ते समयीं त्याच्या स्त्रीनें अति आक्रोश करून
 प्राणत्याग करण्याचा विचार केला. इतक्यांत तिच्या
 बरोबरचे जे कांहीं चाकर लोक होते त्यांनीं सर्व द्रव्य
 छिन्न घेतलें. आणि तिचे अंगावरील जवाहीर घेऊन

तिचा घात करावा अशी उत्सुकता होताच तिणें त्यांस नमस्कार करून मोठ्या विनय वाणीनें हस्त जोडून प्रार्थिले कीं, तुम्ही माझे मायबाप आहां आणि मी तुमची धर्मकन्या आहे तर माझे येवढी विनंती ऐकून मला जीवदान द्यावे. तुमचे मनांत असे वाटेल कीं, मला जिवंत सोडले असतां तुमच्या जिवास कांहीं अपाय होईल. अशी कल्पना असेल तर ही कल्पना मनांत आणू नका. आतां या जन्मांत स्वशुरग्रही कधीही येणार नाही. असे दीन वचन त्या खलानीं ऐकून दया उत्पन्न झाली. आणि तिजला जिवंत सोडली. ती कमलावती- ही जातीची नागर असून तिचें स्वरूप अप्रतीस असे. या कारणानें असा तिनें मनांत विचार केला कीं, आतां या माझ्या स्वरूपास अमंगल बुद्धीनें कोणी भ्रष्ट करील तर या स्त्री वेषानें वनवास करणें हें नीट नाही. म्हणून आपल्या पतीचा पोषाख घालून स्वार होऊन मार्गस्थ झाली. अशी ही लावण्य स्त्री जिला दुःखानुभव कधीच ठाऊक नाही. पण प्रसंगाधीन झाली तेथें निरुपाय होतसाती. ज्या सरोवरावर विलासतरंगिनी होती त्याच सरोवराच्या तटाकीं येऊन घोडा बांधून हस्तपाद प्रक्षालन करून वृक्ष छायेत विश्रांती घेत बसली. (इकडे विलासतरंगिनीनें इचें स्वरूप पाहतांच तिळा असें वाटले.

की, कमलनाभंच आला की काय! असें भासून विचार-
प्यास निघाली. नमस्कार करून मोट्या नम्रतेनें भाषण
करिते.) महाराज आपण कोण व आपलें नांव काय
व अशा वनीं येण्याचा असा प्रसंग आपल्यावर काय
आला. आपल्या लिभाषावरून आपण राजपुत्र आहां
असें मला भासतें. तथापि आपले बरोबर दुसरें को-
णींच दिसत नाहीं, तर अशी स्थिति मनुष्याची वीतागा-
वाचून होणार नाहीं तर असा आपल्या चित्तास झटका
कोणत्या योगें बसला तो कृपा करून मला विदित
होईल तर माझे चित्ताचें समाधान होईल. आतां मी
या वनीं एकटीच स्त्री दृष्टीस पडलें या गोष्टीची भीति
न धरितां कळवावें.

कमलावती—तिचें विनयपूर्वक भाषण ऐकून
तिला विचारते कीं, तुमचें सौंदर्य अप्रतीम असें असतांही
कमलावर वज्र प्रहार व्हावा असें व्यथित मन होण्याचें
कारण काय हें सांगा. नंतर माझी सर्व हकीगत
सांगेन.

विलास०—आपली मागील झालेली हकीकत
सर्व तिला विदित करण्यास तिनें आरंभ केला. जों जों
इचा वृत्तांत श्रवण करित चालली तों तों कमलावतीच्या
नेत्रांतून अश्रुपात येऊं लागले. आणि श्वासेश्वास

टाकीत होत्साती स्तब्ध बसली. इतकी तिची स्थिति पाहून या स्थितीत तिच्या कांहीं मुद्रा स्त्री रूपाचें स्पष्टीकरण करूं लागल्या.

विलास०—(हें पाहतांच कांहीं संशय उत्पन्न होऊन तिला प्रश्न करिते.) महाराज हें काय? असें अश्रुपात आणूं नका. या दुःख समयीं आपली भेट झाली या कारणानें मला असें वाटतें कीं, मी दुःखापासून मुक्त झालें असें म्हणत होते पण आपणही दुःख करतां हें काय? माझे दुःख पाहून ज्याच्या नेत्रास अश्रु येणारे तो पुरुष मजवर निर्दय झाला तेथें अन्यानी सदयपणा स्वीकारून व्यर्थ आहे. असें बोलून कंठ भरून येऊन अंगावर रोमांच उभे राहतात, आणि घाबरी गुबरी होऊन चहूंकडे पहाते.

कमलावती—बाई चिंता करूं नये. प्रसंग ईश्वर सर्वांवर देतो. आतां माझे नेत्रास अश्रु आले याचें कारण इतकेंच कीं, आज पावेतों मी असें समजत होते कीं, मजसमान दुःखी दुसरें कोणीच नाहीं तर माझ्याहीपेक्षां आपल्या ठिकाणी शतांश दुःखभाग ज्यास्ती आहे. तो कसा म्हणाल तर सांगतें. ही वेळ पावेतों मला पुरुष असें जाणत होतां पण मी पुरुष नव्हे. स्त्री. आहे ज्याकर देशांतील विजयचंद्र सावकाराची मी सून असून माझा पती व मी उभयतां

शिकारीस निघालों असतां मार्गांत श्वापदानीं पतीचा घा-
त केला. नंतर बरोबरच्या चाकर लोकांनीं द्रव्य हरण
करून माझाही घात करण्यास सिद्ध झाले, पण कांहीं
माझी अयुरमर्यादा म्हणून त्या दुष्टांच्या हातून मी जिवंत
सुटलें. आतां स्त्री वेशानें फिरलें तर कोणी दुष्ट पापबुद्धीनें
विपारित प्रसंग प्राप्त करील अशा हेतूनें पुरुषाचा पोशाक
करून कालक्षेप करितें. आतां माझी तर सर्व सुखाची
आशा भ्रष्ट झाली. पतीवांचून जन्म व्यर्थ येवळ्या गो-
ष्टीचें दुःख. प्राण्यास सुख नको असें कधींच वाटणार
नाहीं पण बाई मी कांहीं तरी अनुभव घेतला या योगें
माझे दुःख कमी तर खरेंच. आपल्यास सर्व अनुभवाची
आशा आहे. ते अनुभव घेण्यास पात्रोपात्रीं विचार केलात
हाच आपला सुज्ञपणा. आतां ईश्वर दयाळू आहे. लीकर
दुःखापासून मुक्त करील. असें अनेक रीतीनें तिचें शांतवन
करतां झाली.

विलास०—(तिचे हे धैर्ययुक्त शब्द ऐकून जसें
अर्भीत घृत पडावें अशी स्थिति झाली आणि तिला वि-
नविते. सखे कमलावती माझे दुःख पाहण्यास व शम-
न करण्यास ईश्वरानें माझ्या वडील बहिणीसमानच तुला
पाठवून दिलें. बाई मी ईश्वरापाशीं येवढेंच मागणें मागतें
कीं, ज्या पुरुषानें माझे मन वेधिलें त्याचा माझा संग

होऊन प्राण जावो अशा विरहानें जर प्राण जाईल तर आशा राहून अधोगती मिळेल. तो प्रिय मला कसा भेटेल ही आशा पूर्ण होईपर्यंत तूं तरी मला अंतर देऊं नकोस. मी तुला बहिणीप्रमाणें समजून अंतर देणार नाहीं. (अशा परस्परांची भाषणें होऊन वचन भाका परस्परांस दिव्या आणि शोभा पाहात त्या सरोवराच्या तिरास भ्रमण करितात) विलासतरंगिनी व कमलावती अशा उभयतां हस्त धरून ती वनशोभा पाहात चालल्या. तों त्या वनीं अनेक पुष्पवृक्ष प्रफुल्लित तऱ्हेतऱ्हेच्या रंगाचीं पुष्पे पाहात पाहात अंतरयामांतील गुजगोष्टी एकीमेकीपार्शीं निर्मळ मनानें बोलतात. अशा स्थितीत मदनबाण पुष्प याजवरून वायू येतांच विलासतरंगिनीस सुगंधयोगें आनंद वाटून ती सखीस प्रश्न करिते)

विलास० -सखे कमलावती, कायगे बाई एकाएकीं वायूच्या योगें सुगंधाची लपेट आली ती हा कोणता सुगंध असेल. या सुगंधयोगें माझे मनास कांहीं आनंद व कांहीं दुःख होतें. आतां सांगण्यासारखा प्रकार असता तर तुला सांगितला असता पण या सांगण्यापासून नाहीं ग बाई सुख होणार. यांचे कारण असें कीं, वस्त्र फाटलें तर त्यास रफू करून अथवा छपिवतां येईल. जेथे माझे आकाश समान हृदय फाटलें तें हें नीट कारणारा

आतां कोण आहे. असें बोलून तिच्या गळ्यांत मिठी घालते आणि सांगते कीं, बाई कमलावती या विरहार्थातून वांच-
विणार तूं आहेस. तो प्रिय आला काय अशी हिला
भ्रांती पडून दचकून उठून पाहते.

कमल०—विलासतरंगिनी काय मेला चाळा हा. अग
याचे कारण असें कीं, तूं मजजवळ सांगण्यास
जरी शंका धरलीस तरी तुझ्या बालण्यावरून तुझे बोलण्याचे
रूप माझे ध्यानांत आले. आतां तूं स्त्री असतां तुझे
ठिकाणीं विवेक पुष्कळ आहे आणि चतुर
पणाही तसाच वास करतो म्हणून अन्योक्तीनें मला सु-
चविलेंस. बरें बरें धीर धर स्त्रियांचे जातीस असले गो-
ष्टीची इतकी चंचलता उपयोगी नाहीं. तूं जी लपेट
आली असें सांगितलेंस ती सुगंधाची लपेट नव्हे, ती
मदनाची लपेट मी समजलें आणि तुला पुण्याचे
सुगंध ठाऊक असतां कां नांव घेत नाहींस, हे मी
समजलें. पंचशरानें ग्राशिलेल्या शरास बाण असें
म्हणतात. या पंचशराचे योगें सुगंधाचे ठिकाणीं प्रेम
उत्पन्न होतें. त्यायोगें अनेक कल्पना चित्तांत येतात
म्हणून या भेटीनें मदनबाण असें म्हणण्यास शंका कां.
आतां शंकाविरहित आईस पीडा होण्याचे चुकणार नाहीं.
(अशा त्या परस्पर भाषण करीत निविड जाईच्या वेली-

च्या छायेस विश्रांती घेत बसल्या. इतक्यांत ज्या वृक्षाखाली कमलनाभ श्रम शमनार्थ बसला होता तेथून त्यांचेही ठिकाण बसावयाचे जवळच होते अशा योगे परस्परांच्या दृष्टी भेट होताच त्या सुंदरीचे शरीरावर रोमांच उभे राहून लोचन अराक्त झाले आणि त्या मदनाच्या त्रासाने तिच्या गौरवणांत मुखावर अरक्तेची जी सुरखाई अतिशय अप्रतिम भासली त्या योगे कमलनाभाच्या चित्ताची ही चंचलता झाली. अशा त्यांच्या स्थितीत तिची व त्याची दृष्टादृष्ट वारंवार होऊं लागली. एकमेकांस पाहण्याविषयी दोघांच्याही नेत्रांची तृप्तता होईना अशा स्थितीत ते दोन जीव मोहजालांत बद्ध झाले या कारणाने परस्परांच्या मनांत असे तरंग येऊं लागले कीं, एकमेकांचे कुशल विचारवे तथापि दोन्ही जिवांस लउयेने बद्ध केले या कारणाने धीर होईना. आतां कामातुरास लज्जा नाही ही गोष्ट खरी पण रतिसुख समर्थीची जी लज्जा तिने पूर्ण छायी ठेविली होती, या योगे जनलज्येचा अनुभव घेण्यास पात्र झाले नाहींत, विलासतरंगिनी सखीस हा चमत्कार दाखवून हास्य करते आणि बोटांने खुणावून दाखविते,

विलास०—सखे, आज ईश्वराने सुखाचा दिवस दाखविला असे मला वाटते; कारण असे कीं, ज्या पुरु-

षापासून मला पीडा झाली तो मनमोहन या स्थळीं आला असें मला वाटते. कारण कीं, माझा डावा डोळा स्फुरण पावत होता त्याचे प्रत्यंतर ईश्वरानें मला लीकर दिलें. आज माझी कुळस्वामिणी जगदंबा इनें दया केली आणि हें अमोघ्य रत्न माझे दृष्टीस पडलें. पाहिलेंसना कसें मुख आहे तें. हें मुख पूर्ण चंद्रासारखें भासतें पण चंद्राचे ठिकाणीं शीतलता असतां हा चंद्र संताप करतो आहे. मेलें आतां ही वेळ घालून उपयोग नाही. कोण कुठले हें विचारलें पाहिजे. चल तर.

कमला ०—सखे अगदींच पण कसा ताळ नाही. पुरुषाकडे पाहून मनाची चंचलता करणें हें गडे मला नीट दिसत नाही. त्यांतून पुरुषासारखें निर्दय मन कोणाचेंच नाही. आपण जाऊन विचारणें यांत मला तर बाई मौन वाटत नाही. आयकांची आणि गाईची जात सारखी आहे. बाघ पुढें आला कीं, मान पुढें दिलीच. तसा प्रकार तूं करणार. त्यांतून तो पुरुष तुझ्या ओळखीचा पुरता नाही तर मला असें वाटते कीं, या वृक्षापासून हा पलीकडे दिसतो याचे छायेस बसूं या आणि काय चमत्कार होतो तो पाहूं पण तुला सांगतें बोलण्यांत अंत मात्र देऊं नको हो. नाही तर मेलें माझे सांगणें एकीकडे राहिल असें करूं नको.

विनास०—कमलावती तुझे तरी मेले बोलण्याचे बडिवार दिसतात. सर्वच पुरुष सारखे असतात असा प्रकार नाही. इकडे-गुण किती आहेत. चतुरपणा व मर्मज्ञता किती आहे ती मला बारी पकडणे समजून आले. हे गुण जर नसते तर या ठिकाणी येणे होणे कठीण होते. कां मी बोलले हे खरे की नाही.

कमला०—सखे कोणती गोष्ट कोणी चाखून करत असता प्रकार नाही. अनुमानानेच सर्व प्रकार घडतात हेच खरे. चाखून म्हणण्याला उदरांत जाणार या पदार्थाची परीक्षा करण्यास जिब्या कारण म्हणून अन्य-गोष्टीची परीक्षा तिचे हातून होईल काय. तर कांहीं गोष्टीची परीक्षा हस्त करतात. याप्रमाणेच सर्व इंद्रियाची स्थिति आहे तर जो करणे तो पक्का विचार करावा म्हणजे त्याचा शेषट गोड होतो. आतां तो जस जसे बोलेल तस तसे त्याच्याशी संभाषण करून आपला कार्यभाग करून घे. तुझ्या जिवास सुख होईल तर माझ्या जिवास असंतोष नाही. संतोषच आहे. चल तर ऊठ त्या वृक्षाखाली जाऊं. त्या उभयतां वृक्षच्छायेस बसण्यास निघाल्या तो कमलनाभाची त्यांचेकडे टक लागून राहिली होती. जस जशा त्या आपलेकडे येतात असे पाहू लागला ते वेळेस त्यांची गती पाहून मनांत म्हणतो.

कमल०—हा हा म्हणतो की, एक हंसगामिनी व एक गजगामिनी अशा दोन या स्त्रिया मजकडे येत आहेत. यांच्या मनांतील अभिप्राय कांहींच समजत नाही. आतां ज्या स्त्रीने माझे चित्त हरण केले ती जर स्त्री म्हणावी तर ती एकटी होती आणि इजबरोबर दुसरी स्त्री कोण दिसते तेव्हां काय आश्चर्य आहे तें समजत नाही पण इतका तर निश्चय खचित वाटतो की, मजकडेच येत आहे (असा मनांत निश्चय करून स्तब्ध बसतो.)

कमलनाभ—हं मी कमलाची उत्प्रेक्षा दिली असतां आपल्या चतुरपणाच्या योगाने वायूस उत्तेजन देऊन माझ्या शब्दांचे खंडग केले. परंतु पूर्वी मी उत्प्रेक्षा दिल्याप्रमाणे गजगामिनी हीच उपमा शोभणारी आहे. कारण असें की, मदश्रावाच्या योगाने शामवर्ण गंडस्थले आणि भ्रमर समुदायेकरून सुशोभित असे जे मत्त गज हे जर दिगांतरी असतील तर अनुपम्य उग्र तीक्ष्ण नखाचे जे सिंघ यांनीं कर्तृत्व कोणास दाखवावे आणि कोणाचे गंडस्थल विदारण करून मौक्तिक हरण करावे? तर अशा सिंघास हा विपत्तिकालच समजला पाहिजे. तद्वत ही गजगामिनी यासमयीं अनुकूल नसल्या कारणाने या राज सिंघाने दिगांतरी आहे असें समजून कालक्षेप कराना काय? आतां अर्थाचांचून भाषण करितो असा प्रकार

नाहीं. या मनोहर स्त्रियेस गज उपमा दिली हें यथा योग्यच आहे. कारण जिच्या मस्तकावर श्रमाच्या योगें करून घर्मबिंदु मौक्तिकापरी सुशोभित दिसताहेत आणि कांहीं वक्षस्थलावर पतन पावतात तें वक्षस्थल गंडस्थलास लज्या उत्पन्न करणारें अशावर त्या धारा मध धाराप्रमाणेंच भासतात. आणि रत्न अलंकार त्या सन्निध भ्रमरासमान लंपट झाले आहेत. व हे हस्त शूडेसमान माझे मनास आनंद देतात. अशा गजाची उपमा योग्य आहे. तो गज मदानें मत्त होतो तद्वत येथेही कामव्ययेनें भान कमीच आहे. आतां अन्य गजापेक्षां याचे ठिकाणीं महत्त्व विशेष. तें असें कीं, अन्य गजाचा शामवर्ण आणि या गजाचा गौरवर्ण म्हणून हा राजसिंह ऐरावतीचे गंडस्थलांतील मौक्तिक हरण करण्याविषयी सिद्ध आहे, परंतु अनुकूल होईपर्यंत दिगंतरी आहे असें समजतो अनुकूल होईल तर अनुपम्य उग्र तीक्ष्ण नखानें गंडस्थल विदारण करण्यास अनमान करणार नाही. (असें बोलून मुखाकडे मोठ्या प्रेम दृष्टीनें पाहतो.)

विलासतरंगिनी—कायग बाई कमलावती, मी सांगत होतें त्याप्रमाणें चतुरपणा आहे कीं, नाही तो पहा. पण बाई तुला एक सांगून ठेवितें. मी कांहींना कांहीं तरी उत्तरानें समझान करीन (असें बोलून कांहीं लज्यायुक्त, दोन

पावलें जवळ येऊन अर्धे गालांत हस्य करून लडिवाळपणे भाषण करिते) हे वेळपर्यंत वर्णन करून या नाजूक देहांस श्रम पुष्कळ झाले असतील. दुसऱ्यास गजाची उपमा देऊन कामाने धुंद झाले असेही वर्णन केले, पण बाई आपल्या अनुभवावरून दुसऱ्यास नांव ठेवावे असे नाही. मला तर असे वाटते की, पंचशराची पीडा होऊन भान कमी झाले म्हणून गज दृष्टीस पडतो, पण हा गज नव्हे. हा कांहीं निराळाच प्रकार आहे. (असे बोलून एकीकडे बघून हसते. आणि पूर्वबोलण्याचा खुलासा करिते.) आतां माझे असे म्हणणे आहे की, अशा घोर अरण्यांत स्वच्छंदाने नेत्र झाकून हा गज क्रीडा करिते। आहे आणि सर्व मज्जेसमान गजच आहेत असे मानतो परंतु माझे असे म्हणणे की या वनांत शामवर्ण शिला गज समजोन आपल्या कर्तृत्वाने गज समजून गंडस्थलाप्रमाणे विदारण करणारा हा सिंघ गुहेत निद्रिस्त आहे तोपर्यंत या गजाने दिगंतरी जावे हे बरे दिसते. नाही तर ज्यास त्यास गज असे म्हणून स्वजातीय असे समजून निर्भयपणे राहिल तर कोण गती होईल कोण जाणे! (असे भीतिप्रदर्शक शब्द बोलोन सखीस म्हणते.) सखे कमलावती, मी बोलले हे खरे की नाही सांग मला. अग असे पाहा की, माझे शरीर हीच गुहा. या गुहेत मदन

संचारतो, हाच सिव्ह. हा जागृत होईल तर पुढे गती कठीण. कारण निद्रिस्त आहे तो माझे जिवास इतका त्रास देतो आहे. आणि हाच जागृत होऊन या गर्जे-द्राशी युद्ध म्हणजे रतियुद्धास आरंभ करील तर किती संताप होईल! (असें बोलून सुस्कारा टाकते आणि श्रांत होते. तिचे नेत्र आरक्त होऊन शरीरास घर्मही उत्पन्न झाला. (त्या स्त्रिया वृक्षाखाली येऊन बसल्या आणि विलासतरंगिनीस अशी उत्कंठा झाली की, आपल्याबरोबर हा बोलेल तर बरे होईल. पण करिते काय? परस्वाधीन राहिली. परंतु सूक्ष्म विचार केल्यास परस्वाधीन त्यामुळे स्नेहभावांत जे प्रेम उत्पन्न होते हे सूत्र वाचक मित्रांनी मनांत आणावे. तेच प्रेम तेथे झाले. या रसापुढे अमृत तुच्छ असेविषयी पुरुष जाणतात. असा जो विषयमेहित कमलनाभ तो ती ते अन्योक्तीने बोलतो.)

कमलनाभ—(ती श्रांत झालेली विलासतरंगिनी इजकडे पाहून कमलनीस म्हणतो) हे कमलनी तू अशी श्रांत कां झालीस. तुझे कोणी निंदा करून तुला संताप केला काय? समजलों तुझे निंदेस प्रवृत्त कोण होणार. तुझे गुण न जाणणारे असे जे असिक तेच निंदा करतात. तर तुझे ठिकाणी वास

करणारे आणि तुझा गुण न जाणणारे असे जे बगळे
पांढी निंदा केल्याचें दुःख करूं नकोस. तर तुझा मक-
रंद सेवन करून गुण जाणणारे जे भ्रमर ते सुखी
असोत असे चिंतन कर. (इतकें कमलनाभाचें भाषण
ऐकून हास्य करून विलासतरंगिनी भाषण करिते.)

विलास०—सखे पुरुषापुढें म्हणजे वायकांचा
चतुरपणा असा प्रकार नाही. पण मला जें सुचलें
तें बोलतेच आतां. हो, हो, जगांत उपकार कोणाचा
मानायाचा. निरापेक्ष असून जो आपल्यास सुख देतो
त्याचे उपकार मानावे. पण तिकडून भ्रमरांस महत्व
देणें झालें तर भ्रमर मकरंदा पुर्ताच गुंजारव करणारा
आहे. आणि कमला पासून योजनावर दोन योजनावर
मनुष्य समुदाय असेल तेंच तो वायु त्या कमलाच्या
सुवासाचें स्पष्टीकरण करून दाखवितो. तर विचार
केल्यास कमलापासून वायूस कांहीं प्राप्ती नाही, तथापि
तो वायू उपकार करितो. मग भ्रमराचें अभिष्ट चिंतन
केल्यापेक्षां त्या पवनाचें करावें हेंच बरें. कां गडे खरेंना?

कमल०—अरे अरे काय शब्द हे. माझे तर
चित्तास असे वाटतें कीं, हे अमृताचे थेंबच गळतात
कीं काय ? अभ्रांत जसा चंद्रमा आच्छादन होतो
तदनुसार या पुष्प वेलींत हा मुखचंद्र आच्छादित

होता तर आज माझे भाग्य म्हणून हा दृष्टिस पडला. पण या चंद्राने शयन केले तें कसे तर या ज्यानु ज्या आहेत या कशा दिसतात. जसे कर्दळीचे स्तंभ आणि त्यापासून सनाल कमल उत्पन्न झाले तेंच हें करकमल आणि त्या कमलावर चंद्राने शयन केले तोच हा मुख चंद्र. पण या चंद्रावर दोन कमले दिसतात काय? अघटित तीर्ही नेत्र कमले आणि त्या कमलांतून यमुन स्त्राव होतो. बरे गंगोदक कां न म्हणावे तर कउजल योगे शामवर्ण म्हणून यमुना असेच नांव दिले. पण ब्रम्हदेवाने येवढा भागीरथीचा प्रवाह तथापि एकच पर्व तावर वेग सोडिला आणि या यमुनेचा वेग न सहन होईल असे समजून दोन मेरु पर्वत उत्पन्न केले. ते हे कुच. त्यांवर श्राव होऊन आकाशी गमन करिते. पोकळ भागास शास्त्रमानाने आकाश अशी संज्ञा आहे. (असे वर्णन करून स्तब्ध झाला. त्यावर सुंदरीही खंडण करण्यास सिद्ध झाली.)

विलास०—(सखीकडे पाहून) सखे वर्णन करण्याची तर मेली सीमाच झाली. कां कसा चतुरपणा पाहिलास ना? थांब बाई, आतां कशी कशी मौज होते ती पाहूं या. (असे बोलत बोलत कांहीं अर्धे डोळ्याने कमल नाभाकडे पाहून म्हणते कीं,) चंद्राने शयन नीटच केले.

चंद्रास उत्साह केव्हां वाटतो शुक्र पक्षां, तर या वेळेस या चंद्रानें हें मुख पाहिलें त्या वेळेस असें वाटलें कीं, या सर्व कला माझ्या रूपास मिळणार म्हणोन त्या कलेची विनवणी केली. पण चंद्राची दया कोणास येत नाही तर राहूस. तर हें निर्दय राहुरूपच कीं काय असें वाटून या चंद्राची शक्ती राहुरूप पाहून क्षीण झाली आणि निद्रा आली. आतां यमुनेचें वर्णन करणें झालें तर यमुनेला उत्साह वाटून पूर केव्हां आला. जेव्हां कृष्ण संनिध आले ते वेळेस तर मनातें आकर्षण करणारा जो तो कृष्ण तो मान इकडेच आहे. तर या जलास यमुना म्हणून पूर आला यांत आश्चर्य नाही. आतां या स्तनास मेरु पर्वताची उपमा दिली, पण मेरु पर्वताचें वर्णन अन्यानें करावें. जो कृष्ण करांगुलीवर गोवर्धन पर्वत धरणार त्याचे दोन हस्तानें दोन मेरु पर्वताचें धारण कां होत नाही? कां सखे कमलावती ही उपमा कृष्णाची कोणीकडे आली असें म्हणून गदगदा हसूं लागतात. (तिचें तें हास्य वदन पाहून कमलनाभ तिच्या वदनाकडे प्रेम दृष्टीनें पाहतो आणि तिच्या नेत्रावर उत्प्रेक्षा घेतो.)

श्लोक.

॥ लोचने हरिणी गर्व मोचने ॥

॥ माविले पय कशांगि कज्जलैः ॥

॥ सायका प्रकृति जीव हारका ॥

॥ किं पुनर गरले नलिप्यसे ॥ १ ॥

याचा अर्थ—सुंदरी, हे तुझे नयन जे आहेत यांकडे पाहून कुरंग समुदाय लज्या पावणार. असे हे विशाल नेत्र या नयनापासून जे तीक्ष्ण शर सुटतात ते माझे शरीरांतील मर्मभेद करतात. असे जे प्रखर शर यातें वीष लेपन करण्याचें कारण काय ? विष म्हणशील तर जें तुझ्या नयनांत कज्जल हेंच. यातें लेपन करूं नकोस येवढे माझे शब्द ऐक. (असें बोलून त्याचें शरीर कंपित होतें.)

विलास०—कमलावती पुरेगे बाई, वर्णन करण्याची शर्यच झाली. आतां माझ्या नेत्रास धनुष्य बाणाची उपमा दिली. पण गडे कोणत्या गोष्टीचा असा प्रकार आणि म्हणही आहे कीं, पिकल्यावांचून विकत नाही. माझ्या नेत्र बाणापासून कवचभेद होतो आणि अंगास कंप सुटतो असें बोलणें होतें. पण अशा लाडीगोडीच्या शब्दानें मन वळेल असें नाही. या बाणाची कीर्ति कशी होणार. माझे शरीर हीच कोणी गुहा. यांत मदनरूपी सिंह वास करतो. याचें क्षत्रिय हस्तानें निधन व्हावें हेंच खरें. मग आम्ही बायकांनीं शरीराचा भेद काय करायाचा. भेद करण्याचा अधिकार ईश्वरानें पूर्ण तिकडेच दिला आहे.

कमल०—साधारण क्षत्रियास पराक्रमाची उपमा दिली म्हणून जिवास झटका लागला काय ? पण मी असें समजतो कीं, अन्य राजापासून जे करभार घेणारे त्यांस चक्रवर्ता असें म्हणतात. तथापि हा मनोहर जीव चक्रवर्तीचे अधिपति स्थान तें कसे याविषयी संशय नको. संवत्सराचे संवत्सरास करभार घेणारे जे चक्रवर्ती राजे ते प्रिये तुझ्या चक्रवर्तीस नित्य करभार देतात. काय ही तुझी शक्ती वर्णनास जिव्हां हलत नाही. (असा परस्परांचा संवाद कांहीं होत आहे. इतक्यांत विलासतरंगिनीचे ठिकाणीं काम प्रबलता विशेष होऊन तिच्यानें धीर धरवेना. पण जें कर्म करण्याचें तिचे मनांत आहे त्याचा शेवट गोड व्हावा म्हणोन कांहीं वेळ मनाचें स्तंभन केलें आणि सखीकडे मुख करून मोठ्या लडिवाळपणानें विचारते कीं, प्रिये या मूर्तीकडून मला चुंबन मिळून हेतु परिपूर्ण कसे होतील. असें बोलून त्याजबरोबर बोलते.)

विलास०—इशग बाई, चक्रवर्तीची उपमा मला नको. माझे मनांत असे तरंग पुष्कळ येतात तथापि अशी म्हण आहे कीं, दुधानें तोंड पोळलें म्हणजे ताक फुंकून प्यावें तशी गत बाई माझी झाली आहे. तर माझा विश्वास कीठेंच बसत नाही. पुरुषाचें मन

कोर्णो धरावें. ओढाळ गुराची आणि पुरुषांची रीत सारिखीच आहे तर आर्षी कडू मग गोड असावें हेंच चांगलें. (असें म्हणून अर्धे गालांत हास्य करून लाडकेपणानें त्याजकडे पाहते.)

कमल०—चक्रवर्तीची उपमा दिल्ली यांत रोष आला काय ? माझे मन कसे आहे त्याची अनुभवावांचून परीक्षा होणार नाही असें मी समजतो कीं, ईश्वर नामे करून भव संसारांतून प्राणी तरतो. असा ईश्वर थोर तथापि ईश्वरापेक्षां स्त्रिया थोर हेंच खरें. तें कसे उगीच वर्णन करतो असें नाही. आधारयुक्त वर्णन करतो ईश्वर जो थोर सर्वांस तारता ज्याचें नांव सागरांत प्राणी बुडत असतां कुंभाप्रमाणें तारतें. तो ईश्वर विषय सागरांत बुडत असतां त्याला तारण्यास राधेचे कुचकुंभ शक्य झाले, मग स्त्रिया थोर म्हणण्यास का शंका, शंका न धरतां म्हणावें हेंच खरें. (आतां विलंब करणें हें नीट नाही. असें बोलत बोलत संनिध जातो. पण विद्युल्लता जसें अष्ट दिशेचें चलन करते तदनुसार झटकून लाजून उभी राहिली आणि बोलते.)

विलास०—हो हो गडे मला सर्व वेळ व्यर्थ जातो हें समजतें. वर्णन पुरे. स्त्रियांस आठी प्रहरांत सुखाची घटका एकच आहे, ती व्यर्थ गेल्यावर जो जिवाचा

संताप होतो तो सांगतां येत नाही. मग या तीन वर्षांत सुखाच्या घटका अशा किती गेल्या असतील याचा विचार करावा. या शरीरांत या काळजीने कांहीं राहिले नाही. पण काय करूं. ज्या मनमोहनाने माझे मन वेधिले तो भेटेल तर सर्व खरे. तो भेटण्याकरितां शिलेवर माझी सर्व हकीकत लिहिली. पण आम्हा अभाग्याची अठवण व्हावयाची कठीण म्हणून अशी चित्तांत जळते आहे. नाही तर आजपर्यंत सर्व सुखानुभव घेतला असता. (असें बोलून विरहाने डोक्यांतून अश्रु टपटपा टाकिते.)

कमल०—हं हं प्रिये ज्या करितां आजपर्यंत वेडा होऊन फिरतो तेंच काय सुख हें? मग आतां दयाळू ईश्वराने हा सुदीन दिवस दाखविला असून मग असे दुश्चिनाचे अश्रुपात टाकण्याचें कारण नाही. हे कमलाक्षे, सुतनंद अरण्यांतिल जो प्रकार झाला तोच हा मी. आतां तुझ्या वियोगाने देह कश्य झाला म्हगोन ओळखण्यास शंका धरूं नको (असें बोलून शेवटाने डोळे पुसून मोठ्या प्रेमाने दृढ आलिंगन देतो. ही त्याची सर्व हकीकत ऐकून त्या सुंदरीस किती प्रेमाश्रु आले असतील त्याचे उच्चारण करण्यास मोठे धैर्यवान लोक पाहिजेत. अस्तु. परस्परांचे एक चित्त होतांच सुंदरी म्हणते.)

विलास०-प्रिया मी म्हणजे नेत्रांतून अश्रु टाकून दुश्चिन्त करिते असे नाही. पण मला आपण पदरी ब्याल किंवा नाही या शंकेने विरहाग्नी प्रदीप्त होऊन त्याच्या धुराने नेत्रास पाणी आले. आतां निःशंकपणे सर्व विहार करण्यास ईश्वराने आपणास पात्र केले. (असे बोलून त्रिवर्ग तिचे स्थली विहार करू लागले. ती कमलावती तिचे बहिणीप्रमाणे जवळ राहिली. ती पती मृत झाल्या समयीं गरोदर होती तिचा विस्तार व कमलनाभाच्या आई बापाच्या भेटीविषयीचा आणि राक्षस निधन सर्व सुखोपाय सानकुलतेचे लक्षण सूत्र वाचक मित्रांनीं आश्रय दिल्यास पुढील भाग करण्याची उमेद ठेविली आहे.)

श्री संगमेश्वर मारुती प्रसन्न धोंडो भिकाजी मराठे सांगलीकर नाटकवाले.